

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Brabant à la carte

Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw

Oostindiër, A.E.D.

Publication date

2022

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Oostindiër, A. E. D. (2022). *Brabant à la carte: Constructies en representaties van territorium tussen de dertiende en de vijftiende eeuw*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 2: Binnen putten en palen. Grenzen in het hertogdom Brabant

In 1430 gaf hertog Filips van Sint-Pol zijn baljuw van Geldenaken, Jean Boulle, opdracht om borden te plaatsen langs de zuidgrens van zijn hertogdom. In maar liefst drie talen, het Latijn, Frans en Diets, moesten ze de voorbijtrekkende legers van Bourgondië en Luik duidelijk maken dat hier zijn land van Brabant (*le pais de Brabant*) begon, en dat ze dat land niet moesten binnenvallen. Door deze tastbare grensmarkering hoopte de hertog de neutraliteit van zijn land in de oorlog te bewaren, en te voorkomen dat de strijdende troepen het land al plunderend zouden doortrekken.¹ Het vaststellen van de precieze grens van het hertogdom was echter niet eenvoudig. De baljuw belast met het markeren van de grens, moest van de hertog oude mannen en schepenen uit verschillende plaatsen in de omgeving consulteren om het precieze verloop van de grens vast te stellen.² De veronderstelde grenslijn van het vorstendom was dus voor inwoners van het grensgebied niet zichtbaar in het landschap, en zelfs voor een lokale gerechtsdienaar niet zondermeer zonneklaar.

Filips' actie werpt de vraag op welke kennis tijdgenoten eigenlijk hadden van de grenzen van het hertogdom, zowel van de buiten- als de binnengrenzen, en op welke manier ze grenzen gebruikten als technologie om de ruimte te structureren. De these die in dit hoofdstuk centraal staat, is dat grenzen voor Brabanders een belangrijk middel waren om de ruimte af te bakenen, maar dat ze altijd voorlopig waren. Grenzen waren vaak niet duidelijk waarneembaar in het landschap. Voor het kennen van een grensverloop was voor betrokkenen specifieke kennis van grenspunten vereist, waardoor verschillende groepen verschillende grenzen in de ruimte zagen. Inwoners van grensgebieden baseerden hun ideeën over grenzen niet altijd op officiële afspraken, maar vaak op hun herinnering, en op de praktijk van alledag. Hierdoor konden ze grenzen gemakkelijk betwisten, herdefiniëren, en op die manier ook hun onderlinge machtsrelaties vormgeven. De constructie van grenzen had daarom vooral een groot belang voor lokale groepen.

Historici hebben intensief onderzoek verricht naar middeleeuwse grenzen. Zij hebben betoogd dat de noodzaak om lineaire grenzen te trekken vooral in dichtbevolkte gebieden in West-Europa al vroeg ontstond. Zo noteerde Élodie Lecuppre-Desjardin in navolging van Paul Bonenfant dat de Bourgondische hertogen in de Nederlanden vorstendommen verwierven die duidelijk waren

¹ Lecuppre, *Le Royaume inachevé*, p. 270, verwijzend naar Bonenfant, 'Limites'. Lecuppre vertaalt *alemant* als *allemand*, maar Diets lijkt hier meer voor de hand te liggen.

² ARAB RK 12.872, f.11r, geciteerd in Kerremans, *Étude*, p. 114n3. De onduidelijkheid over de grens wordt niet behandeld door Lecuppre en Bonenfant, maar blijkt wel uit de baljuwsrekening, en is een cruciaal element, zoals dit hoofdstuk zal betogen.

begrensd: door bomen en hagen, door speciale stenen gebouwen, door houten palen of stenen kruisen, en door met dat doel gegraven kuilen en putten.³ Ook in de Brabantse historiografie is het een gemeenplaats om te stellen dat het hertogdom vanaf de loop van de veertiende eeuw omringd werd door lineaire grenzen. Zo wees Piet Avonds op het bestaan van verschillende grensmarkeerders, waaronder palen, huizen, bruggen, putten, en natuurlijke elementen zoals heuvels, bomen en rivieren. Bovendien betoogde hij dat de grenzen van het hertogdom onafhankelijk waren van lokale grenzen, zoals parochie- of jurisdictiegrenzen, een argument dat nog geregeld door historici wordt aangehaald. Avonds beoogde vooral het argument te weerleggen van Léopold Génicot, die stelde dat vorstendommen in de middeleeuwen lange tijd omringd werden door grenszones in plaats van concrete grenslijnen.⁴ Recent onderzoek heeft zich echter uit de grens-zondedichotomie losgemaakt, en genuanceerdere kaders opgesteld. Zo beargumenteert Luca Zenobi in zijn studie van grenzen tussen het hertogdom Milaan en de republiek Venetië dat er wel degelijk grenzen waren die functioneerden als harde lijngrenzen, en dat die het leven van alledag structureerden. Hij analyseert de manier waarop mensen die definieerden, overstaken en onderhandelden, om zo breed zicht te krijgen op de betekenis van grenzen in het leven van mensen en in hun rol bij het structureren van macht.⁵

Dit hoofdstuk sluit ten dele bij zulke vraagstellingen aan, en trekt een aantal lijnen door die in het vorige hoofdstuk zijn uitgezet. Dat betoogde dat afspraken over ruimte – bijvoorbeeld over rivieren als jurisdicties of als grenzen – vaak slechts een tijdelijk karakter hadden. Wanneer conflicterende partijen afspraken maakten over de ruimte, moesten ze die in de praktijk handhaven om ze te onderhouden. Hiertoe moesten afspraken praktisch werkbaar zijn voor de betrokken partijen. Was een afspraak over ruimte niet werkbaar voor een van beide partijen, dan was zijn doorwerking maar van korte duur. Daarnaast is onderzocht op welke ideeën en media mensen hun beeld van de ruimte baseerden. Voor een deel deden ze dit op geschreven documenten. Herinneringen aan performatieve handelingen en de praktijk van alledag bleven echter van cruciaal belang voor het beeld van ruimte dat betrokkenen in hun hoofd hadden. Zulke beelden lagen in het collectieve geheugen besloten, en konden daarom makkelijk veranderen of vervagen, bewust of onbewust.

³ Lecuppre, *Le Royaume inachevé*, p. 270; Bonenfant, 'Limites', p. 73-79.

⁴ Avonds, *Brabant, land en instellingen*, p. 15-17 en id., 'Brabants-Hollandse grens', *passim*, evenals Van Asseldonk, *De meierij*, p. 637-638 zetten zich met zoveel woorden af tegen Génicot, 'Ligne et zone'. Recente verwijzingen naar Avonds' argument zijn Scales, *The Shaping of German Identity*, p. 448n4 en Hirschmann, 'Landesbewußtsein', p. 227-228 (zie 2.4.1).

⁵ Zenobi, *Borders*.

Deze perspectieven vormen de focus voor de analyse van grenzen in dit hoofdstuk. De bedoeling is niet zozeer het verloop van grenzen aan de randen van en binnen het hertogdom te reconstrueren, maar te onderzoeken wat de betekenis van grenzen was voor verschillende groepen, zoals inwoners van grensgebieden, stedelijke magistraten, poorters, handelaren, criminelen, heren met hoge jurisdictie, en de hertogen en hun vertegenwoordigers. Hiertoe staan verschillende casussen van grensconflicten centraal, zowel in gebieden binnen het hertogdom als aan de randen van het hertogdom. Het hoofdstuk opent met een analyse van de manier waarop Brabanders de grenzen van het hertogdom percipieerden, die ze aanduiden met de gevleugelde uitdrukking 'de palen van Brabant' (2.1). Vervolgens onderzoekt het welke rol grenzen speelden bij de uitoefening van verschillende vormen van jurisdictie, en op welke manieren de stedelijke magistraten van Leuven en Brussel hun rechten definieerden ten opzichte van heren met hoge jurisdictie en hertogelijke autoriteiten als het woudgerecht (2.2).

De tweede helft van het hoofdstuk verkent eerst de manier waarop Brabanders grenzen binnen het hertogdom definieerden, aan de hand van welke grensmarkeerders ze dat deden, en welke procedures en technologieën ze daarvoor gebruikten (2.3). De nadruk ligt op grenzen van jurisdicties en gebieden die Brabanders economisch konden exploiteren, omdat juist voor die gebieden tijdgenoten vaak grenzen vaststelden, als concrete technologieën om de ruimte te structureren, al dan niet door het slaan van palen, het zetten van hekken of het plaatsen van grensmarkeerders zoals galgen, molens en ovens als tekens van heerlijk gezag. Vervolgens onderzoekt het hoofdstuk de manier waarop tijdgenoten de grenzen van het hertogdom zelf vormgaven (2.4). Berucht in de Brabantse historiografie is in dit verband de landsgrens tussen Brabant en Holland, die hier opnieuw tegen het licht wordt gehouden. Het doel hiervan is om te achterhalen hoe tijdgenoten grenzen voortdurend onderhandelden: hoe ze die vastlegden en communiceerden, door rituelen, praktijken en in schrift, wie toegang had tot kennis over grenzen en hoe betrokkenen die kennis gebruikten in geval van conflict. Ook hier speelt de verhouding tussen het collectieve en schriftelijke (institutionele) geheugen daarom een belangrijke rol. Tevens biedt het de mogelijkheid te onderzoeken voor wie grenzen relevant waren, en wat de betekenis van specifieke grenzen was over een langere periode. Kennis van grenzen was immers niet voor iedereen even belangrijk. Getrokken grenzen waren niet altijd waarneembaar in het landschap. Het reconstrueren van grenzen aan de hand van charters was een ingewikkelde bezigheid waarvoor betrokkenen de lokale topografie goed moesten kennen. Bovendien veranderde die topografie, niet alleen vanwege natuurlijke omstandigheden, maar ook doordat de namen van grenspunten soms wijzigden. Het doel is zo om te ontrafelen wat de betekenis van grenzen was in het leven van

Brabanders van alledag, welke kennis ze ervan hadden, hoe ze grenzen onderhandelden, en hoe grenzen een realiteit vormden in de manier waarop zij de ruimte percipieerden en structureerden.

2.1 De palen van Brabant

De palen van Brabant vormden een belangrijk gegeven in het ruimtelijk bewustzijn van Brabanders in de veertiende en vijftiende eeuw.⁶ De uitdrukking kon verschillende dingen betekenen, maar had altijd betrekking op het intact houden van Brabant als vorstendom. Zo spoorde de dichter Hennen van Merchtenen de Brabantse hertog Antoon (r. 1404/6-1415) aan het voorbeeld van zijn overgrootvader Jan III (r. 1312-1355) te volgen, en de *edele palen ront* van het land van Brabant vrij te houden.⁷ Daadkrachtige hertogen stonden in de Brabantse historiografie bekend als vorsten die de palen van het hertogdom verdedigden. Dat gold bijvoorbeeld voor Jan I (r. 1267-1294), die bij zijn dood *beset hadde sine pale*, nadat hij ze eerst zelfs had uitgebreid.⁸ Hetzelfde gold voor Godfried I met de Baard (r. 1095-1139), die met zijn verwerving van de titel van hertog van Neder-Lotharingen zijn palen significant had uitgebreid.⁹ Kroniekschrijvers noemden de palen van Brabant vaak in een militaire context.¹⁰ Voor de verdediging van het hertogdom werden troepen ‘op de paal’ van het land gestationeerd.¹¹ Vijandige troepen, meestal uit Vlaanderen en Gelre, kwamen binnen de palen van Brabant om roof en brand te stichten.¹² Soms bleven ze in de grensstreek: niet diep in Brabant, *maar ane die pale*.¹³ Wanneer hun agressie te ver ging, zoals die van de Vlaamse graaf Lodewijk van Nevers met zijn volgens de schrijver illegitieme koop van Mechelen in 1333, formuleert Boendale dat ook alsof hij zijn ‘palen te diep in Brabant zet’ (zie hoofdstuk

⁶ Vgl. de bespreking van Avonds, *Brabant, land en instellingen*, p. 15-22.

⁷ *Ghij selt u edele palen ront | Alsoe wel vrij houden als hy dede*, Van Merchtenen, *Cornike*, r. 4348-4349.

⁸ Boendale, *Yeeften*, boek V, hoofdstuk 1, r. 20; hetzelfde geldt voor Jan III: Brabant behoudt *sine palen, ende setse oec meer ute waert*, Boendale, *Yeeften*, boek V, hoofdstuk 23, r. 2082-2083.

⁹ Boendale, *Yeeften*, boek IV, hoofdstuk 1, r. 38.

¹⁰ Opvallend in dit verband is dat in de *Alder Excellenste Cronike pael* of varianten (*pale/palen*) veel minder vaak voorkomen dan in de *Yeeften*, en vrijwel steeds als synoniem voor frontier, terwijl *pael* in de oudere kronieken een bredere betekenis heeft. Er lijkt dus sprake van een betekenisverenging tegen het einde van de vijftiende eeuw.

¹¹ Boendale, *Yeeften*, Boek V, hoofdstuk 35, r. 2986; *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXII, r. 14.976.

¹² De Vlaamse meier steekt de brand in huizen *opten pael van slants cant* (bij Malderen en Lippelo), Boendale, *Yeeften*, boek V, hoofdstuk 32, r. 2840.

¹³ Boendale, *Yeeften*, boek IV, hoofdstuk 15, r. 1287.

3.1.1).¹⁴ De betekenis van de palen werd daarmee breder dan alleen de grenzen van het hertogdom, en vervees ook naar de rechten of autoriteit van verschillende vorsten.

In de conceptualisering van Brabant als vorstendom was een belangrijk gegeven eveneens dat verschillende steden ‘op de palen van het land’ lagen. Dit gold onder andere voor Breda, Den Bosch en Halen, en was een visie die niet alleen in kronieken geuit werd, maar ook in administratieve documentatie.¹⁵ Ook bij het uitspreken van verbanningen waren de ‘palen van Brabant’ een krachtige metafoor. Bannelingen werden vaak verbannen ‘buiten de palen van Brabant’.¹⁶ Zo bezaten de steden Leuven en Brussel de bevoegdheid om misdadigers uit Brabant te verbannen. Daarbij was overigens in de praktijk niet altijd duidelijk wat dit betekende. Sommige heren betwistten dat hun heerlijkheden binnen de palen van Brabant vielen als het op verbanningen aankwam, en verdedigden de stelling dat zij bannelingen mochten opvangen vanwege hun eigen hoge jurisdictie. Zodoende werd het verbanningsrecht van Leuven in 1501 officieel ingeperkt. Voor doodslag en kleinere misdaden zouden Leuvense verbanningen uit het hertogdom niet bindend zijn in hoge heerlijkheden. Heren mochten zulke bannelingen in hun gebied laten verblijven.¹⁷ In 1433 betoogden ook de Mechelse procureurs in het grootstedenproces dat Brusselse bannelingen in heerlijkheden in de ammanie waren opgevangen, bijvoorbeeld in Grimbergen en de andere ‘landen van divisie’.¹⁸ Brussel ontkende dit, maar toch was de rechtspraktijk wat verbanningen betrof inderdaad soms milder dan de theorie, zoals eveneens duidelijk wordt in het volgende hoofdstuk.

¹⁴ Boendale, *Yeeesten*, boek V, hoofdstuk 29, r. 2657, 2662, 2664.

¹⁵ Breda: *Voortzetting*, Boek VII, hoofdstuk LXXVII r. 8631-2; Den Bosch: *Voortzetting*, boek VI, LXIX, r. 7658-7660; Halen: Godding, *Ordonnances*, p. 461; Malderen en Lippelo (zie hierboven), Herpen en Oss, *Voortzetting*, boek VI, hoofdstuk LXXXV, r. 9527-9530.

¹⁶ In boek VII van de *Voortzetting* komen verschillende voorbeelden voor: Jan den Hertog en Gijsbrecht Pipenpoy worden verbannen *uten palen van Brabant*, hoofdstuk LXXVIII, r. 9811, 9829; leden van de hertogelijke Raad worden op bedevaart gestuurd en moeten op de derde dag buiten de palen van Brabant zijn, hoofdstuk LXXXIV, r. 10.534, 10.592; Bernt Uteneghe van Utrecht wordt met vijf anderen wegens ernstige misdaden op bedevaart gestuurd en voor vijfentwintig jaar verbannen uit de palen van Brabant, r. 10.683, LXXXV.

¹⁷ Van Uytven, ‘Imperialisme’, p. 41. Zie ook hoofdstuk 3.

¹⁸ *car l'on a dedans brief temps plusieurs fois vue que ceulx qui furent bannis a Brouxelles soloient aler estre repanoier a Grymberge et certains autres pais des Divisions et aussi y demourer publiquement au rue et seu desdiz de Brouxelles*. Replik op de principale aanklacht van Mechelen op het antwoord van Brussel, 9 april 1433, Van Doren VI, nr. 203, f. 15v. Zie verder hoofdstuk 1.4.

Bij uitbreiding kon de uitdrukking ‘palen van Brabant’ ook slaan op het Brabantse land, of zelfs op de heerlijke rechten van vorsten. Zo gebruikt de *Voortzetting* de term wel als synoniem voor land.¹⁹ In de argumentatie van de *Voortzetter* waarom Mechelen bij Brabant hoort, stelt hij dat Mechelen helemaal omgeven is door de palen van Brabant, om zo de koop door Lodewijk van Nevers in 1333 te discrediteren.²⁰ Maar de term kon ook slaan op de rechten die aan de Brabantse hertogelijke waardigheid verbonden waren.²¹ Wanneer de *Voortzetting* beschrijft hoe de Vlaamse graaf Jan zonder Vrees de stapelrechten van Antwerpen betwist, bezweert zijn broer Antoon hem dat hij niet zal toestaan dat Jan ‘zijn palen zal verminderen’.²² Deze betekenis resoneert ook in de vele charters die de Staten van Brabant hun hertogen bij momenten van groot politiek gewicht lieten bevestigen. Johanna en Wenceslas moesten bij hun Blijde Inkomst in 1356 eveneens beloven om het land en de palen niet verder te ‘verminderen’, een clause die in alle volgende Blijde Inkomsten – ook in die van de Bourgondische en Habsburgse hertogen – terug zou komen.²³ Het Nieuw Regiment dat Jan IV op 12 mei 1422 moest bevestigen na onderhandeling met edelen en steden specificeerde dat de hertog de *palen, lande, sloten noch steden* van Brabant zou scheiden, bezwaren of verzetten; een ordonnantie van 21 oktober 1429 stelde dat de kanselier geen brieven meer zou bezegelen die *die tegen dragen mochten onser hogher heerlicheyt, palen ofte demeynen*. In 1407 had Antoon na bedonderhandelingen met de Staten eveneens moeten toestaan dat zijn nieuw aan te stellen kanselier zou zweren dat hij geen brieven zou bezegelen die *die heerlicheid, renten ende palen* van het land zouden verkleinen.²⁴ Het gebruik van de term palen was overigens niet specifiek gebonden aan Brabant. Toen Antwerpen aanspraak maakte op de jurisdictie op de Schelde klaagde Klaas van Kets dat de stad de palen van zijn heer van Vlaanderen ernstig verkortte. De schrijver van de *Voortzetting* noteerde dat vertegenwoordigers van de steden en adel Jan IV aanspoorden de palen

¹⁹ *van den enen lande in ander palen*, *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk XLVII, r. 5898.

²⁰ *Dat Mechelen uut Brabant comen es | Ende al omme gelegen, aen elcken kant | Binnen den palen van Brabant*, *Voortzetting*, boek VI, Hoofdstuk XXVIII, r. 3322-3324.

²¹ De passage spreekt van alle zaken van zijn heerlijkheid: *rechten, palen ende landen voorseit*, *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXVI, r. 15.474.

²² *mijn palen vermindren selt*, *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk XVIII, r. 2316.

²³ In 1356 moeten Johanna en Wenceslas beloven niets meer te bezegelen *daer onse lande ocht onse palen van Brabant – ghemeyndert ocht ghecrent moechten werden in enigher manieren*. De formulering in de Blijde Inkomsten van Antoon (1406) en Filips van Sint-Pol (1427) is vergelijkbaar. Vanaf de Blijde Inkomst van Filips de Goede (1430) is de formulering uitgebreid. Daar spreekt het charter van *onse lande, palen of steden* en voegt toe: *of ennich van hen van den landen voirscreven of die rechten, vryheden, privilegien, costumen ende heerbrenge der selver*, Vrancken, *Goeden regimente*, Bijlage 1, art. 3 & 10 (p. 10-11). NB. De bijlagen in het oorspronkelijke proefschrift wijken af van die in de handeldeditie, *Blijde Inkomsten*.

²⁴ Vrancken, *Goeden regimente*, p. 244, verwijzend naar Stein, ‘Crisis’, p. 418-419.

van de landen van zijn vrouw Jacoba te verdedigen, net als die van zijn eigen land.²⁵ Schrijvers gebruikten de term ‘palen van het land’ eveneens in relatie tot het Rijk, Frankrijk, Vlaanderen, Holland, Henegouwen en Loon.²⁶

De term palen van Brabant had zo een diverse betekenis, van concrete grenspalen of -markeerders, tot de voorgestelde grenzen van het land, het land zelf, en de rechten die bij de hertogelijke waardigheid hoorden.²⁷ Vaak wees de term op een grens in een militaire context, maar eveneens duidde de term op dat wat Brabant tot Brabant maakte – het hertogelijke domein, dat niet verminderd mocht worden. Lineaire grenzen waren een realiteit in het ruimtelijk bewustzijn van Brabanders. Bij gelegenheid markeerden inwoners van het hertogdom die inderdaad in de ruimte, al was niet iedereen het altijd eens over hun precieze loop en betekenis. De vraag rijst daarom op welke manier grenzen de ruimte structureerden in het leven van alledag: hoe ze functioneerden, welke betekenissen ze hadden voor welke groepen, en hoe ze werden onderhandeld en gecommuniceerd.

2.2 *Beleefde (jurisdictie)grenzen binnen Brabant*

In het ruimtelijk bewustzijn van Brabanders speelden grenzen een belangrijke rol. Dat gold voor zowel voor grenzen aan de randen van het hertogdom als voor grenzen die de ruimte binnen het hertogdom structureerden. Grenzen waren echter nooit eenduidig. Zelfs wanneer lineaire grenzen duidelijk in het landschap zichtbaar waren, zoals wanneer ze gevormd werden door rivieren, overlapt verschillende soorten grenzen niet altijd. Zo vormde de Rupel een administratieve grens in de traditionele Brabantse bederkeening. De rivier doorsneed de heerlijkheid Rumst, die tot aan de rivier werd geadmistriseerd onder de meierij van Merchtem in de ammanie van Brussel, en aan de overzijde onder het markgraafschap Antwerpen.²⁸ In de parochie van Bollebeek deed de beek de Molebeek juist wel dienst als heerlijkheidsgrens, maar niet als parochiegrens: de ene helft van de parochie viel onder de meierij van Merchtem, de andere onder de heerlijkheid Asse.²⁹

²⁵ *Voortzetting*, Boek VII, hoofdstuk LXVII, r. 8534.

²⁶ Het Rijk: Boendale, *Yeasten*, boek V, hoofdstuk 47, r. 4010; Frankrijk *ibid.*, Boek V, hoofdstuk 48, r. 4075; Vlaanderen: *Voortzetting*, boek VI, hoofdstuk X, r. 975; Holland: Boendale, *Yeasten*, boek V, hoofdstuk 49, r. 4202; Henegouwen: *Voortzetting*, boek VII, hoofdstuk CXXVIII, r. 15.835; Loon: *ibid.*, boek VI, hoofdstuk XCIII, r. 10.157.

²⁷ Definities van rechten ruimte liepen vaker door elkaar heen, omdat tijdgenoten ruimte niet gebruikten als primaire ordenende categorie, zoals ook in hoofdstuk 3 en 4 duidelijk wordt, met betrekking tot definities van jurisdictie, en het representeren van ruimte in administratie.

²⁸ Zie bijvoorbeeld de bederkeeningen van 1356 en 1383/1386: ARAB RK 50.344-50.345 resp. 15.716.

²⁹ Kerremans, *Étude sur les circonscriptions*, p. 31-32.

Grenzen waren als ruimtemarkeringen bovendien ambigu omdat tijdgenoten de ruimte op verschillende manieren structureerden. Jurisdictie bijvoorbeeld, definieerden ze niet alleen over ruimte, maar ook over personen of specifieke bevoegdheden (met vaktermen respectievelijk wel jurisdictie *ratione loci*, *ratione personae* of *ratione materiae* genoemd). Dit betekent dat ook ruimtes die op het eerste gezicht homogeen oogden, in de praktijk juridisch veel heterogener waren.

Stedelijke ruimtes zijn hiervan een duidelijk voorbeeld. Steden spraken tot de verbeelding: met hun indrukwekkende muren als symbool van stedelijke trots, leken ze duidelijke grenzen te hebben om de stedelijke ruimte te markeren en te beschermen. Reizigers konden de stad alleen betreden door stadspoorten, en na een grondige controle.³⁰ Ook tijdgenoten zagen de stad als een ruimte waarin de hertogelijke bevoegdheid beperkt was. De stad was immers een plaats waar stedelingen zelf in grote mate juridisch-bestuurlijke autonomie genoten, omdat ze zelf de bevoegdheid hadden over bestuur, regelgeving en rechtspraak.³¹

Toch functioneerden stadsmuren niet in de eerste plaats als juridische grenzen. In Leuven en Brussel bijvoorbeeld veranderde de aanleg van stadsmuren, zowel de eerste als latere uitbreidingen, weinig aan het machtsbereik van de stedelijke schepenbanken. De muren waren vooral defensieve structuren, die pas na verloop van tijd gingen dienen als ruimtelijke markeerders. In Brussel golden de muren dan ook voor ruimtelijke eenheden die dateerden van na de aanleg van ervan, zoals nieuwere parochies en wijken.³² Ook gingen stadsbesturen in zowel Leuven als Brussel de muren als referentiepunt gebruiken voor de reikwijdte van nieuwe ordonnanties. Zo gold in Brussel een verbod op dobbelen binnen de oude muren en op het trekken van geslepen wapens binnen de nieuwe muren. In Leuven kregen stadsboden die beklagden moesten dagvaarden verschillende vergoedingen binnen de oude muren, tussen de muren, en binnen de vrijheid.³³ Ook hertogelijke gerechtsdienaren als de amman en de meier voelden zich minder vrij binnen de stadsmuren, al hadden ze er in principe een even grote bevoegdheid als erbuiten. Overigens hadden niet alle steden muren, en betekende het feit dat sommige steden ze wel hadden niet dat ze in hun geheel omringd waren door een continue muur. Zo waren de nieuwe muren van Brussel tot in de vijftiende eeuw

³⁰ Vannieuwenhuyze, *Brussel*, p. 323.

³¹ Vannieuwenhuyze, *Brussel*, p. 136.

³² Van Uytven, 'Imperialisme', p. 7; Vannieuwenhuyze, *Brussel*, p. 340-341. In Brussel hield men met de bouw van de stadsmuren bijvoorbeeld geen rekening met bestaande parochiegrenzen, maar dit ligt voor de hand aangezien het een defensieve structuur is.

³³ Vannieuwenhuyze, *Brussel*, p. 344-345; Van Uytven, 'Leuven, stad', p. 18. Zulke ruimtelijke bepalingen zijn eveneens terug te vinden in de Brusselse ammansrekeningen, zie hoofdstuk 4.

voortdurend onder constructie, en werden die niet aangelegd vanuit een voorbedacht concept, maar stapsgewijs.³⁴

Binnen de muren waren steden geen homogene jurisdicties, en was jurisdictie niet altijd lineair afgebakend. Zo vormden geestelijke instellingen uitzonderingen, waar stedelijke autoriteiten niet altijd iets te zeggen hadden. Evenmin hadden stedelijke autoriteiten volledige rechtsmacht binnen gebieden die onder de stedelijke 'vrijheid' vielen. Op markten zagen hertogelijke dienaren als de woudmeester toe op zaken die onder hun bevoegdheid vielen, zoals de verkoop van hout en houtskool. Zulke vormen van toezicht waren het Brusselse stadsbestuur een doorn in het oog.³⁵ Regelmatig probeerde het de bevoegdheden van de hertogelijk dienaar binnen de vrijheid in te perken, maar het werd daarin steeds terechtgewezen door de Raad van Brabant. Daarnaast lagen er binnen de stadsmuren soms gebieden die geen deel uitmaakten van de vrijheid. Na de aanleg van de nieuwe muren in Brussel lagen gebieden die niet tot de vrijheid behoorden toch binnen de stadsmuren, bijvoorbeeld op de linker Zenneoever, waar onder andere het Sint-Gorikseiland en de Sint-Kathelijnekerk lagen. Zulke gebieden vormden een probleem voor de autoriteit van het stadsbestuur, en stadsbesturen probeerden dan ook zulke gebieden in de vrijheid te incorporeren.³⁶ Ook in Leuven bestonden gebieden die een ambigue status binnen de vrijheid hadden, zij het buiten de muren, met name de heerlijkheid Heverlee en twee laathoven van de abten van Park en Vlierbeek. Leuven ging pragmatisch met zulke gebieden om, en probeerde in ieder geval de stedelijke economie veilig te stellen door stedelijke belastingen te heffen en de gilderechten te beschermen.³⁷

De bevoegdheid van de stedelijke schepenbanken beperkte zich dus niet tot de stad binnen de muren, maar gold binnen de hele stedelijke vrijheid (*libertas*). Voor steden als Leuven, Brussel, Antwerpen en Den Bosch strekte die zich veel verder uit dan de ommuurde stad, tot soms wel driehonderd meter.³⁸ De markering van de vrijheid in de ruimte was niet altijd eenduidig. Sommige steden markeerden de grenzen van hun vrijheid met kruisen, zoals Lecuppre-Desjardin noteerde. Van steden als Ieper, Kamerijk, Luik en Dinant zijn gegevens over deze praktijk al bekend uit de

³⁴ Vannieuwenhuyze, *Brussel*, p. 339.

³⁵ Smolar-Meynart, *Justice ducale*, p. 392.

³⁶ Vannieuwenhuyze, *Brussel*, p. 342-343.

³⁷ Van Uytven, 'Imperialisme', p. 10-11.

³⁸ De kerk van Sint-Joost ten Noode, dat tot de Brusselse vrijheid behoorde, lag al bij de bouw van de tweede stadswalling driehonderd meter buiten de muren, Vannieuwenhuyze, *Brussel*, p. 343.

twaaalfde tot en met de veertiende eeuw.³⁹ Toch was de omschrijving van de bevoegdheden van stedelijke schepenbanken niet altijd zo eenduidig. In Leuven bijvoorbeeld gebruikte de schepenbank verschillende ruimtelijke definities om haar bevoegdheden of bepalingen aan te geven, zoals Raymond van Uytven observeerde. Voor sommige bepalingen, bijvoorbeeld inzake de bescherming van commerciële belangen als die van de lakenindustrie, hanteerde ze simpelweg een straal van een, twee of een halve mijl rond de stad.⁴⁰ Daarnaast beschikte ze over de ruimtelijke definitie van de ‘banmijl’. Anders dan de naam doet vermoeden was dit geen vergelijkbare aanduiding van een straal van een mijl rond de stad, maar een geografische bepaling met enigszins obscure wortels, die waarschijnlijk gebaseerd was op oudere territoriale omschrijvingen. De banmijl verleende de schepenbank weinig concrete rechtsmacht. Ze gebruikte die vooral om stedelijke accijnzen aan buitenpoorters op te leggen. In de loop van de tijd raakten zulke ruimtelijke definities gemakkelijk verward. Van Uytven noteerde hoe advocaten in de vijftiende eeuw, al dan niet moedwillig, de banmijl met de vrijheid verwarden, om de bevoegdheden van de stedelijke magistratuur groter te doen voorkomen dan ze daadwerkelijk waren.

De definitie van de vrijheid was concreter. Stadsbesturen vaardigden geregeld ordonnanties uit over de plaatsen die tot de vrijheid behoorden. Ze gebruikten de vrijheid voor de definitie van verschillende juridische en economische bevoegdheden. Op het eerste vlak beschouwden stedelijke schepenen zich als de enige rechters voor bewoners van hun vrijheid, en poorters mochten niet worden overgebracht naar een hertogelijke gevangenis buiten de vrijheid. Ook de overdracht van goederen binnen de vrijheid moest plaatsvinden voor de stedelijke schepenbank. Zulke ruimtelijke definities van juridische bevoegdheden vormden een beleefde realiteit in de hoofden van mensen. Zo observeert de schrijver van de *Voortzetting* met oog voor detail de inspanningen van de entourage rond hertog Jan IV in 1418 om de in ongenade gevallen oud-drossaard en hertogelijk raadsheer Hendrik van Bergen, heer van Grimbergen, gevangen te nemen.⁴¹ In het erfconflict tussen Jans nieuwe vrouw Jacoba en haar oom Jan van Beieren over Holland, Zeeland en Henegouwen, koos Hendrik de kant van Jacoba, waarna de invloedrijke algemeen ontvanger

³⁹ Lecuppre-Desjardin, *Le Royaume inachevé*, p. 270; Bonenfant, ‘Limites’, p. 77: vanaf eind twaaalfde eeuw markeerden vier kruisen de vrijheid van Ieper, toen die een eeuw later werd uitgebreid, zette men nieuwe kruisen. De vrijheid van Kamerijk en de vrijheden van Luik en Dinant werden in de dertiende en veertiende eeuw ook in de ruimte aangegeven.

⁴⁰ Uytven, ‘Imperialisme’, p. 27.

⁴¹ Hendrik van Boutersem alias van Bergen (gestorven voor 21 maart 1419), Damen, ‘Prelaten’, nr. 44. Hendrik van Bergen was onder andere raadsheer van Johanna en Antoon, lid van de regentschapsraad van Jan IV en drossaard van Brabant. In het erfconflict tussen Jans vrouw Jacoba en haar oom Jan van Beieren koos Hendrik Jacoba’s kant, waarna hij door ontvanger Willem van den Berghe rond september 1418 uit de hertogelijke raad gewerkt, Vrancken, *Blijde Inkomsten*, p. 195-197.

Willem van den Berghe hem in diskrediet bracht, en uit de hertogelijke Raad werkte. De ontvanger Willem van den Berghe spoorde Hendrik tijdens diens verblijf in Mechelen aan om naar Brussel te komen om zich te verzoenen met de hertog. Hendrik liet zich overreden, maar werd door een bewapende troepenmacht onder leiding van Jan van Vliet opgewacht zodra hij zich in de Brusselse jurisdictie begaf, in de velden nabij Vilvoorde, waar hij vervolgens werd gearresteerd. Hierdoor werden Hendriks rechten als Brussels poorter met voeten getreden, en de actie veroorzaakte dan ook groot *rumoer ende ghesille* onder de stedelijke bevolking, als we de schrijver mogen geloven. Weliswaar was Hendrik gevangen *binnen haren bedrive* (in Brussels rechtsgebied), maar hij was toch echt naar Brussel gelokt terwijl hij nog *buten den palen van Brabant* verkeerde, wat in de ogen van de Brusselaars zeker tegen het landrecht was. Na enig beraad besloot het Brusselse stadsbestuur hem niet in de Henegouwse stad Halle gevangen te zetten, maar in de gevangenis de Vrunte in Brussel, waarvandaan hij na enige tijd verplaatst werd naar een herberg. Daar werd hij ziek, en niet veel later overleed hij.⁴²

Misschien zegt deze beschrijving meer over de visie van de schrijver zelf, die ook elders in zijn kroniek laat zien dat hij goed op de hoogte is van ruimtelijke definities van jurisdictie. Zo verwijst hij even verderop en passant naar het feit dat de Hollandse edelman Bernt Utenenghe zich illegaal toegang tot de hertogelijke Raad had verschaft, hoewel hij niet in Brabant woonde en er ook geen goederen had. Ook had hij de weduwe van Willem van den Berghe, die op 8 maart 1419 was vermoord, *met crachte* uit de vrijheid van Leuven ontvoerd.⁴³ Maar het is duidelijk zulke definities reële consequenties hadden in de praktijk van alledag, en ongetwijfeld bij degenen die het poorterschap genoten bekend waren. De *Voortzetter* reflecteert ook elders op juridische definities van verschillende ruimtes, zoals het markgraafschap Antwerpen en het hertogdom zelf, zoals in het volgende hoofdstuk wordt besproken.

⁴² *Voortzetting*, boek VII hoofdstuk LXXII.

⁴³ *Ibid.*, hoofdstuk LXXXV, r. 10.619-10.625, 10.638-10.639. In de strijd om Holland, Zeeland en Henegouwen tussen de vrouw van hertog Jan IV Jacoba van Beieren en haar oom Jan van Beieren, kozen Willem van den Berghe, voormalig algemeen ontvanger, en Bernt Utenenghe vermoedelijk beiden de kant van Jan van Beieren. In 1418 werd Willem van den Berghe door Leuven, Brussel en Antwerpen veroordeeld vanwege zijn financiële wanbeleid en lastercampagne tegen vooraanstaande raadsleden. De Brusselse amman Willem van Asse weigerde de veroordeling bekend te maken, waarop de Brusselse schepenen hem arresteerden en uit zijn ambt zetten. Willem van den Berghe werd op 8 maart 1419 vermoord. Willem Utenenghe behoorde tot de meest invloedrijke aanhangers van Jan IV, die hem in 1418-1419 voor tien jaar als schout van Den Bosch aangesteld, Vrancken, *Blijde Inkomsten*, p. 190-195, 253. Zie over het conflict tussen Johanna en Jan van Beieren verder het slot van hoofdstuk 3.2.2.

Op het tweede vlak golden stedelijke belastingen en accijnzen binnen de vrijheid. Zo moesten in Leuven ambachtslieden die binnen de vrijheid woonden ingeschreven staan bij een van de gildes, en golden de monopolies en rechten van de ambachten binnen de vrijheid. Lakens die binnen de vrijheid werden geproduceerd, werden in Leuven gekeurd, belast en bezegeld. Gegevens over ruimtelijke afpalingen van de vrijheid zijn echter zeldzaam. Van Uytven noemt een eerste precieze afpaling van de Leuvense vrijheid naar aanleiding van een geschil in 1661-1667.⁴⁴ Over zulke grenzen moest echter wel overeenstemming bestaan tussen verschillende partijen, en ze moesten gehandhaafd blijven. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de palen wel eens werden weggehaald of verplaatst, en waarna een nieuwe grensvaststelling nodig was.

Dit betekent niet dat het idee van een vrijheid met lineaire grenzen niet bestond. Stadsbesturen deden het graag voorkomen alsof de stadsmuren een grens vormden waarbinnen de stedelijke rechtsmacht uniform was. Voor het uitbreiden van hun rechtsmacht buiten de muren en de stedelijke vrijheid zetten ze daarentegen juist andere definities van jurisdictie in, over personen en specifieke zaken. De verschillende mogelijke definities van jurisdictie leidden zeker in de loop van de vijftiende eeuw regelmatig tot conflicten tussen steden en hertogelijke en heerlijke autoriteiten. Deze ontwikkeling past binnen een breder patroon, waarin de vier Brabantse hoofdsteden in de vijftiende eeuw probeerden op allerlei manieren hun rechtsmacht uit te breiden. Daarbij maakten ze bewust gebruik van de verschillende definities van jurisdictie, op de manier die hen op dat moment het best uitkwam (vergelijk de conflicten tussen Antwerpen en de heren van Breda en Bergen op Zoom in hoofdstuk 3).

Opvallend genoeg speelde het idee van een ruimtelijk begrensde jurisdictie in deze conflicten een belangrijke rol. Een conflict tussen de woudmeester Jan II Hinckaert en de amman van Brussel, Jan van Edingen, kan dit goed illustreren.⁴⁵ In 1446 wilde het Brusselse stadsbestuur een van haar poorters, Jan Molkman, berechten. Om aan berechting te ontkomen hield Jan zich schuil in het Zoniënwoud, waar hij onder jurisdictie van de woudmeester viel en buiten het bereik van de Brusselse magistraat verkeerde.⁴⁶ Volgens het procesdossier dat naar aanleiding van zijn arrestatie werd aangelegd, hadden de onderofficieren van de amman Jan met woorden verleid uit het bos te komen. Zodra hij buiten de beschermende schaduwen van het woud getreden was, hadden ze hem

⁴⁴ Van Uytven, 'Imperialisme', p. 8-9, 17-19.

⁴⁵ Jan II Hinckaert was woudmeester van 1443-1458 en werd opgevolgd door Filips II Hinckaert, die de functie vervulde van 1458-1468, Smolar-Meynart, *Justice ducale*, p. 530. Jan van Edingen, bekend van zijn kroniek, was amman van Brussel van 1430-1461.

⁴⁶ In principe had de woudmeester de volledige jurisdictie over de hertogelijke bossen, al legden lagere gerechtsdienaren er soms wel kleinere boetes op, *ibid*, p. 369.

gearresteerd, hoewel de amman en zijn officiers geen enkele autoriteit in het woud bezaten (*ne doivent avoir aucune connaissance ou autorité de pouvoir prendre, ou faire aucun exploit en nostreditte Forest*).⁴⁷ Niet veel later werd Jan in Brussel geëxecuteerd. Woudmeester Jan II Hinckaert beklagde zich bij de Raad van Brabant, die zijn opvolger Filip II Hinckaert na veel vertraging in het gelijk stelde.

In 1461 legde Filips de Goede de ruimtelijke bevoegdheden van Brussel, maar ook die van Leuven en Antwerpen, verregaande beperkingen op in een poging langlopende jurisdictieconflicten te beëindigen. Zijn ordonnanties van Sint-Omaars, afgekondigd op 21 mei 1461, bepaalden dat het stedelijke magistraten niet langer was toegestaan ver buiten het stedelijke territorium jurisdictie uit te oefenen over zaken die poorters of de schepenbank aangingen. Brussel mocht alleen nog op de uitvoering van schepenbrieven toezien binnen de *termes, metes et limites* van de vrijheid. Daarbuiten werd handhaving beperkt. Ook mocht de stad alleen nog verbanningen opleggen voor misdaden die binnen de vrijheid waren gepleegd. De vrijheid kwam overigens niet overeen met de stedelijke jurisdictie: voor goederen binnen de vrijheid die werden gehouden van andere heren, werden aparte regelingen opgesteld. In lijn met deze ruimtelijke beperkingen van het stedelijk gezag oordeelde de hertogelijke Raad eveneens dat het stadsbestuur geen enkele bevoegdheid had in de hertogelijke bossen, zelfs niet over de eigen poorters. Die viel volledig toe aan de woudmeester.⁴⁸

De Brussel kon de beperking van haar bevoegdheden maar moeilijk accepteren, en het duurde niet lang voor een nieuw conflict zich voordeed. In 1464 wilde de Zennestad wederom haar rechtsmacht over personen uitoefenen buiten de vrijheid, nu over buitenpoorters. Het betrof de broers Thomas, Hendrik en Willem van Uytven, die bij Mierlo woonden, en die in de buurt van Luik een jong meisje hadden ontvoerd. De heer van Mierlo, Jan Dicbier, wilde hen laten veroordelen, en toen de Luikse autoriteiten geen gehoor gaven aan zijn verzoek confisqueerde hij de goederen van Thomas en Hendrik.⁴⁹ Daarop sommeerde Brussel hem de goederen van haar

⁴⁷ Jan Molkman [...] *esté prins par aucuns sergents de nostre Amman de Bruxelles en nostre Forest de Zoynie, ou au moins seduit, et par parolles mené au dehors d'icelle forest, et d'illecq prins, et mené en nostre-dite Ville, en laquelle il at esté executé à mort*", niettegenstaande het feit dat de Brusselse amman en zijn dienaren, noch de Brusselse wet, "ne doivent avoir aucune connaissance ou autorité de pouvoir prendre, ou faire aucun exploit en nostreditte Forest", Ansems, *Layster II*, p. 114.

⁴⁸ De drie steden sloegen echter de handen ineen en bedongen dat de hertog in ieder geval gedeeltelijk op zijn beslissing terug moest komen, zie hoofdstuk 3.2.2. Voor de ordonnanties van Sint-Omaars met betrekking tot Brussel en Antwerpen, zie Godding, *Ordonnances*, nr. 302-303 (21 mei 1461). Voor de Brusselse tekst zie ook Ansems, *Layster II*, p. 137-144. Leuven was in 1460 al beperkt in de uitvoering van schepenbrieven en had meteen bezwaar gemaakt, Godding, *Ordonnances*, nr. 285 (28 april 1460), nr. 288 (8 juli 1460). Over het bredere jurisdictieconflict tussen de drie steden, zie Godding, 'Les conflits', *passim*, en Smolar-Meynart, *Justice ducale*, p. 389, 407.

⁴⁹ Jan Dicbier, graaf van Megen en heer van Mierlo, zie Damen, 'Prelaten', p. 101n225 en 102n234.

buitenpoorters vrij te geven, en de Zennestad de zaak verder te laten afhandelen. Dicbier stelde echter dat het buitenpoorterschap van de broers pas van na hun misdaad dateerde. Omdat hij vreesde dat ze vrijuit zouden gaan, wendde hij zich tot de drossaard van Brabant, Jan IV van Nassau. Die waagde zich niet in het proces, maar zijn onderdrossaard Godfried van Cuyck toonde zich omkoopbaar. Na valse beschuldigingen liet Dicbier de onderdrossaard en zijn eigen mannen de broers arresteren en opsluiten in het hertogelijke kasteel te Drie Fonteinen. Onder marteling bekenden ze alles, en ze werden alleen in het bijzijn van Dicbier en zijn mannen ter dood veroordeeld. Dicbier lichtte Brussel niet in, maar liet het proces doorgaan, en kreeg op basis van valse documenten zelfs toestemming beslag te leggen op de goederen van de broers. Nu kwamen echter familieleden van de broers in actie, waardoor het bedrog van Dicbier aan het licht kwam. Op 21 maart 1465 werd hij voor tien jaar verbannen uit Brabant, en veroordeeld tot en boete van 2.000 Vlaamse groten. Zijn schout werd verbannen voor twintig jaar. Onder-drossaard Godfried van Cuyck werd op 4 september van dat jaar ter dood veroordeeld.⁵⁰

In de conflicten tussen Brussel en hertogelijke en heerlijke autoriteiten uitten betrokkenen enerzijds een duidelijk besef van lineaire jurisdictiegrenzen. Sinds de ordonnanties van Sint-Omaars waren de stedelijke bevoegdheden zelfs met zoveel woorden aan de grenzen van de vrijheid gebonden.⁵¹ Anderzijds laten de ontwikkelingen ook zien dat de werkelijkheid altijd gecompliceerder was, en dat de uitoefening van jurisdictie niet alleen gebonden kon worden aan een ruimtelijke definitie. In het conflict tussen Brussel en Mechelen over de doorvaart op de Zenne, besproken in het vorige hoofdstuk (1.4), maakten procureurs en getuigen eveneens melding van duidelijke grenzen. Zo stelden de Mechelse procureurs dat de Brusselse amman en burgemeesters verschillende poorters hadden gearresteerd en beslag hadden gelegd op goederen zowel binnen als buiten de Mechelse vrijheid, en zelfs op de hertogelijke grote weg.⁵² Zij beschouwden het binnentrekken van de vrijheid door de amman als een grove inbreuk op de Mechelse rechten. Die bevonden zich daar 'buiten de

⁵⁰ Over het conflict, zie Smolar-Meynart, 'Conflict', *passim*. Dicbier trof volgens Smolar-Meynart waarschijnlijk een schikking dat hij toch in Brabant mocht blijven wonen.

⁵¹ Dit was echter uitzonderlijk en vernieuwend. Met betrekking tot jurisdictieconflicten in het markgraafschap Antwerpen zou de Raad juist steeds alleen individuele geschillen oplossen en het vermijden een uitspraak te doen over de onderliggende ruimtelijke verhoudingen. Wel is het een eerste indicatie dat onderhandeling over de machtsbalans tussen steden, heren en hertogelijke dienaren voor een deel werd gevoerd in conflict over ruimte (ideeën over ruimte beïnvloedden de onderlinge verhoudingen en omgekeerd), zie hoofdstuk 3.2.2.

⁵² Principale aanklacht en eisen Mechelen 12 januari 1433, Van Doren VI, nr. 203, f. 3r *aussi bien dedens la franchise de Malines comme dehors [...] tant sur votre grant chemin comme ailleurs*.

grenzen van hun macht, waar ze geen enkele legale vorm van jurisdictie mochten uitoefenen'.⁵³ De Brusselse partij zag de zaken echter minder eenduidig. Het feit dat Mechelaars de Brusselse rechten schonden, veranderde volgens de Brusselse verdediging alles, en gaf de stad het recht haar eigen belangen te beschermen. Mechelen wendde dit argument overigens zelf ook aan met betrekking tot de blokkades op de Zenne die ze veroorzaakte door het spannen van de ketting bij Heffen. Brussel maakte bezwaar tegen de ketting op grond van het feit dat Mechelen de vrije doorvaart op een gemeenschappelijke rivier hinderde.⁵⁴

In theorie was dat bezwaar terecht. In zijn praktijkboek voor de Raad van Brabant nam de Antwerpse oud-burgemeester en Raadslid Willem van der Tanerijen (†1499) verschillende regelingen over rivieren op. Zo gaf hij precieze instructies over de vereiste breedte van verschillende Brabantse rivieren. Hij noteerde bovendien dat alle grote rivieren die door het hertogdom stroomden, zoals de Schelde, Leie, Dijle, Zenne en Nete, dezelfde status hadden als *princelijcke straten ende wegen*.⁵⁵ Hertogelijke dienaren hadden jurisdictie over deze waterwegen. Waar rivieren door hoge heerlijkheden stroomden, hadden heren jurisdictie tot aan het water. De eigenaars van de erven aan de waterkant bezaten wel alles wat aan de waterkant groeide. Zij hadden eveneens een onderhoudsverplichting om de rivieren bevaarbaar te houden: zij moesten zorgen dat alle *truncken ende afgehouden van de baghen, rijsse, boomen, opten oevere wassende* tijdig werden verwijderd zodat *men dair gennuegelyc varen moge*.⁵⁶ Deden ze dat niet, dan moest hun heer hier zorg voor dragen, op hun kosten.

De reguleringen hielden rekening met het veranderende karakter van de rivier: wanneer de rivier zich zou verbreden, was dit *ten profffijte van den prince*, wanneer die zou versmallen tot profijt van de lokale heer. Ook wanneer de rivier zijn loop zou verleggen, zou dat de nieuwe juridische realiteit zijn, althans in theorie.⁵⁷ Kleinere beekjes, waar geen schepen konden varen, behoorden wel tot het

⁵³ Replik van Mechelen op een antwoord van Brussel, 9 april 1433, Van Doren VI nr. 203, f. 17r. *bors les metes de leur pouvoir, ou ilz ne peuvent par droit exercer ne executer aucune jurisdiction.*

⁵⁴ Extra antwoord van Brussel op de principale aanklacht van Mechelen, 24 maart 1433, *ibid.*, f. 9r: De Brusselse procureurs *ne croient point que lesdiz de Malines aient aucun droit [...] par qouy leur soit consenti dempeschier les bonnes gens de Bronnelles ou leurs biens que parmi la riviere de le Zenne ilz ne peussent passer sans empeschement daval en hault et damont en bus.*

⁵⁵ Van der Tanerijen formuleert het als volgt: *[...] dat alle groote rivieren loopende doer een sprincen lant, gelijc de Schelt, de Leye, de Dyle, de Zenne, de Nete, toebeoiren den prince, ende worden gehouden voir princelijcke straten ende wegen, mair die smale heeren, hooge heerlicheyt hebbende dair die rivieren doerloopen, die hebben buer heerlicheyt ende jurisdictie tot dat water, [...] mair die cleyne beexkens oft rivierkens die geen sceppe en dragen, die beoiren toe den heeren, hoogh heerlicheyt hebbende, doer wijens heerlicheyt die loopen [...]*, Tanerijen, *Boec*, p. 254.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 254.

⁵⁷ Vgl. Van der Meulen, 'Grillige landschappen': het valt te verwachten dat heren dit soort omstandigheden gebruikten om de werkelijkheid naar hun hand te zetten.

domein van lokale heren. Ook voor deze waren verschillende breedtes vastgesteld, waarover de verantwoordelijke heer moest waken (tabel 2.2).⁵⁸ Uiteindelijk was de hertog als landsheer verplicht (water)wegen te beschermen omdat ze onder zijn voogdij vielen; daarnaast moest hij ze laten onderhouden, als deel van zijn domein.⁵⁹ In de praktijk waren de zaken echter niet zo eenvoudig. De Mechelse procureurs betoogden dat ze misschien de waterweg blokkeerden, maar dat ze dat deden om de eigen privileges en economische belangen te beschermen, die door Brussel werden geschonden. Alleen op aandringen van de hertog liet Mechelen de ketting tijdelijk zakken, tot er een definitieve uitspraak gedaan zou worden. Zolang die op zich liet wachten, was de vrije doorvaart op de rivier (in ieder geval het grootste deel van de tijd) gewaarborgd.

Tabel 2.2. *De minimale breedte van verschillende typen rivieren volgens Van der Tanerijen.*⁶⁰

Categorie	Specificering	Breedte
<i>Grote rivieren</i>	Zoals de Schelde, Leie, Dijle, Zenne en Nete	
<i>cleyne beexkens of rivierkens</i>	Waar geen schepen varen	
<i>die middelbaire riviere</i>	De Dijle, Zenne, Nete en dergelijke	14 voet
<i>die cleyne rivierkens</i>		7 voet
<i>De cleyne waterloop van loopende wateren</i>	<i>als van fontainen</i>	3,5 voet

Overigens gingen steden en heren in geval van conflict vaak aan de geëigende hertogelijke ambtenaren voorbij. In principe stond de bescherming van rivieren onder verantwoordelijkheid van de watergraaf (vanaf 1454 de warandemeester). Steden en heren erkenden zijn gezag echter niet, maar probeerden hun eigen belangen te beschermen door hem te intimideren of botweg te negeren. Bij een conflict tussen Brussel en Vilvoorde over het aanleggen van een sluis bij Heembeek in de jaren 1430 wendden de conflicterende partijen zich niet tot de watergraaf, maar richtten ze zich direct tot de hertog en de Raad van Brabant. Hetzelfde kan gezegd worden voor andere steden,

⁵⁸ Vergelijkbare richtlijnen bestonden voor gemeenschappelijke wegen, Tanerijen, *Boec*, p. 255-256.

⁵⁹ Zie Martens, *Administration*, p. 214-217, 476-485 over wegen als deel van het domein. Administratoren van het domein beschouwden het aanleggen en onderhouden van wegen als een private aangelegenheid, maar verrichtten wel inspecties naar aanleiding van klachten over onderhoud van wegen.

⁶⁰ Van der Tanerijen, *Boec*, p. 254. NB. De Dijle, Zenne en Nete komen inderdaad in twee categorieën voor. De grote rivieren zijn rivieren die gelden als prinselijke wegen, de middelbare rivieren zijn rivieren gedefinieerd door een bepaalde breedte.

zelfs voor de stad Mechelen. Weliswaar voer de warandemeester de waterwegen in Mechelen en het markgraafschap af om zijn juridische macht realiteit te maken, maar de lokale gerechten erkenden zijn autoriteit niet.⁶¹

Grenzen bestonden in het ruimtelijk bewustzijn van stadsbesturen, heren en ambtenaren, maar hun functie was nooit eenduidig. Leuven, Brussel en Antwerpen bleven de verschillende definities van jurisdictie tegen elkaar uitspelen om invloed uit te oefenen over hun vrijheid, poorters en zaken die hun schepenbanken aangingen. Waar het hun bevoegdheden binnen de vrijheid betrof, definieerden ze die graag ruimtelijk, daarbuiten op de manier die op dat moment het best uitkwam (al zou Antwerpen proberen haar achterland eveneens te definiëren als een homogene juridische ruimte, zie hoofdstuk 3.2). Ze gebruikten grenzen als een technologie om de ruimte te structureren, en zetten die in als gelegenheidsargument, al waren ze nog zo ambigu. De vraag is daarom niet alleen wat de functie van grenzen was ten opzichte van andere ruimtelijke markeringen, maar ook hoe ze functioneerden. Daarom onderzoek het tweede deel van dit hoofdstuk hoe tijdgenoten grenzen definieerden, vastlegden, en communiceerden, en hoe ze grenzen onderhandelden, handhaafden en markeerden in het landschap.

2.3 Grenzen markeren binnen Brabant

Al in de dertiende eeuw stelden gemeenschappen in Brabant regelmatig lineaire grenzen vast om bevoegdheden en rechten over ruimtes af te bakenen en in het landschap te markeren. Om te onderzoeken voor wie grenzen relevant en begrijpelijk waren, bestudeert het tweede deel van dit hoofdstuk grenzen vanuit twee invalshoeken. De eerste betreft een kwantitatieve analyse van grenspunten (2.3), en de tweede een kwalitatieve analyse van betwistingen van concrete grenzen (2.4). Het doel is om erachter te komen welke kennis nodig was voor het begrijpen van de grens, welke gemeenschappen en actoren die kennis bezaten, en zo de beperkingen en de mogelijkheden van de grens als technologie beter te begrijpen.

Inwoners van het hertogdom stelden grenzen vast voor verschillende gebieden. Soms trokken ze grenzen voor de aanduiding van parochies of jurisdicties. Vaker nog gebruikten ze grenzen voor de definitie van economische rechten van gemeenschappen. In de dertiende en het begin van de veertiende eeuw wierp de noodzaak voor grensvaststellingen zich vooral op in gebieden die recentelijk waren ontgonnen of ingepolderd. De exploitatie van deze gebieden was lucratief voor bewoners uit omliggende dorpen. In de dertiende en veertiende eeuw gaven de Brabantse hertogen

⁶¹ Smolar-Meynart, *Justice ducale*, p. 179-181.

veel van zulke gebieden in gebruik aan lokale gemeenschappen. Deze gebieden heten wel gemene gronden, vaak woeste of onontgonnen gronden die de hertogen uitgaven aan inwoners van een of meer dorpen, die zij vervolgens konden cultiveren of gebruiken als graasland voor vee.⁶² Bij de uitgifte van gemene gronden was het voor toekomstige gebruikers van belang een precieze omschrijving te hebben van het gebied dat ze konden exploiteren. De grenzen van die gebieden werden in de charters dan ook nauwkeurig aangegeven. Hiervoor gebruikten ambtenaren verschillende grensmarkeerders, voor een deel natuurlijke elementen in het landschap, en voor een deel door mensen gemaakte elementen. Een analyse van zulke grenspunten geeft een eerste inzicht in de functie van grenzen als technologie om de ruimte te structureren in het hertogdom Brabant. Dit levert een overzicht op van de typen markeringspunten die tijdgenoten gebruikten om grenzen aan te duiden, en daarmee van de kennis van de ruimte die zij nodig hadden om grenspunten te herkennen.

Middeleeuwse administratoren en gemeenschappen gebruikten een systeem van lokalisering dat sterk verschilt van het moderne, zoals Bram Vannieuwenhuyze heeft betoogd in het voetspoor van Daniel Lord Smail. Terwijl het moderne lokalisatiesysteem verticaal gestructureerd is (gebouw, straat, stad, gemeente, provincie, land) en gebaseerd is op meetbare en abstracte geografische gegevens, percipieerden middeleeuwse administratoren de ruimte eerder horizontaal, gestructureerd door topografische gegevens, en legden ze die vast op een descriptieve manier. Met een technische term noemen historici het systeem van lokaliseren, in navolging van Smail, wel de ‘cartografische grammatica’. In middeleeuwse steden bestond die niet uit formeel vastgelegde eigennamen en codes, maar uit allerhande ruimtelijke elementen, die samen een ‘cartografisch lexicon’ vormden.⁶³

De analyse van het cartografisch lexicon van personen in een specifieke context kan zo duidelijk maken welke sociale en topografische kennis van de ruimte personen nodig hadden om grenzen te begrijpen, en daarmee voor wie grenzen begrijpelijk waren en bekend konden zijn. Onderzoek van Vannieuwenhuyze naar grenspunten in de stedelijke ruimte, toonde bijvoorbeeld aan dat administratoren bij grensvaststellingen niet zeer precies te werk gingen, maar al lopend verwezen naar gebouwen die ze tegenkwamen zodat grenzen verschillende kanten van een straat besloegen. Administratoren refereerden hierbij voornamelijk aan menselijk-gemaakte structuren, vooral bekende gebouwen die in een straat stonden. Ze verwezen echter ook naar kennis die in het

⁶² Voor een uitgebreide analyse van types gemene gronden en regelgeving daarover, zie Lia van Zalinge-Spooren, *Gemeint en gemeenschap*.

⁶³ Vannieuwenhuyze, ‘Buren, straten, aanknopingspunten’, p. 98, 113-114, en Smail, *Imaginary Cartographies*, p. xi.

collectieve ruimtelijk bewustzijn besloten lag, zoals gebouwen en structuren die ergens hadden gestaan, of huizen van markante bewoners die ergens hadden gewoond. Zo waren grenzen niet altijd lineair en eenduidig. Bovendien was kennis van grenspunten niet voor iedereen toegankelijk: degene die de grens wilde volgen, moest kennis hebben van de sociale topografie van de stad om het verloop van de grens te kunnen begrijpen. Vannieuwenhuize tekent aan dat stadsbesturen bijvoorbeeld grenzen van wijken vooral trokken vanuit een administratieve behoefte, maar dat het onwaarschijnlijk is dat ze de noodzaak voelden die mee te delen aan stedelingen. Die beschouwden zich eerder als deel van een wijk op basis van de nabijheid van een publieke ruimte zoals een straat of markt dan op basis van het precieze grensverloop van de wijk, waardoor die grenzen tot in de zestiende eeuw eerder administratieve concepten dan ruimtelijke realiteiten waren voor stedelingen.⁶⁴ Waar dit geldt voor de stad, ligt het voor de hand dat zulke inzichten ook van toepassing kunnen zijn op de aanduiding van de grenspunten en -markeringen die administratoren gebruikten bij het vaststellen van grenzen in uitgestrektere ruimtes, buiten de stad. De vraag is welke kennis van grenspunten tijdgenoten nodig hadden om het grensverloop te volgen, wie de kennis had van de (sociale) topografie van de ruimte, en daarmee voor wie grenzen bekend en begrijpelijk waren.

Een kwantitatieve analyse van grenspunten kan hier een eerste inzicht in bieden. De hiernavolgende analyse focust op grensvaststellingen in de meierij van Den Bosch en het markgraafschap Antwerpen. Ze zijn vastgelegd in zestig oorkonden tussen 1201 en 1312, en opgenomen in het *Oorkondenboek Noord-Brabant*. Juist uit Den Bosch en Antwerpen is veel materiaal overgeleverd, omdat de hertogen vooral in die hoofdmeierijen veel gemene gronden uitgaven aan het einde van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw, omdat het nog relatief onontgonnen was. De onderzochte grensvaststellingen geven een totaal van 385 lokalisatietermen. Behalve specifieke grenspunten zoals bomen of huizen zijn dit ook meer algemene verwijzingen, zoals verwijzingen naar dorpen, of in een enkel geval zelfs een parochie of jurisdictie. Bij het vaststellen van een grens verwezen opstellers van oorkonden voornamelijk naar plaatsnamen: namen van dorpen, steden, of bekende plekken in het landschap waarnaar inwoners van een gebied met concrete namen verwezen (31,9% van het totale aantal lokalisatietermen). Daarnaast gebruikten ze wegen en waterwegen vaak als grenspunt (10,1%), waarbij in sommige gevallen de loop van de weg een deel van de grens vormde.⁶⁵ Even vaak als (water)wegen, gebruikten ze als markeringspunt gebieden die

⁶⁴ Vannieuwenhuize, 'Urban territories', p. 77-80 en id., 'Buren, straten en aanknopingspunten', p. 107. Hetzelfde geldt voor de grenzen tussen parochies, die impliciet bleven zelfs hoewel stedelingen goed op de hoogte waren van welke huizen tot een bepaalde parochie behoorden.

⁶⁵ ONB, nr. 130, 17 februari 1225: *van dair op Eycker broick bis in die Aa, alle die Aa op bis aen die Hoechtenre moelen.*

gebruikt konden worden voor economische exploitatie, zoals gemene gronden, broeken, moeren en akkers.⁶⁶ Het valt echter op dat ze maar weinig verwezen naar parochies en jurisdicties als grenspunt, al deden ze dat in enkele gevallen wel (1%).⁶⁷ Ook verwezen ze vaak naar natuurlijke elementen in het landschap, zoals bomen, heuvels en vennen (9,6%). Een opvallende categorie grenspunten waarnaar administratoren verwezen was die van bekende huizen of gebouwen (9,3%). Ruim een kwart van die verwijzingen was naar een kerk, en de rest naar een huis, boerderij of molen.

In een klein aantal gevallen (2,3%) brachten administratoren zelf palen aan om een grenspunt te markeren. Op plaatsen waar geen kenmerkende elementen in het landschap voorhanden waren, zetten ze palen in de grond. Ook verwezen ze naar bomen die speciale markeringstekens droegen, zoals lakenbomen en kruiseiken. Zulke palen en bomen waren voor inwoners van een gebied herkenbaar als grenspunten in het landschap. Zo verwees een commissie die een grens vaststelde voor de hof van Heugten (onder Maarheeze) bij een omgang naar een kruiseik aan de hand waarvan drie heren hun grenzen bepaalden (*die cruytze eyck dair dry lantze heren aen plegen te paelen*).⁶⁸ Op andere plaatsen brachten commissieleden merktekens aan op kunstmatige elementen in het landschap, zoals bruggen.⁶⁹ Een keer verwees een commissie zelfs naar een beeld van de heilige Nicolaas, dat aan een boomstronk hing.⁷⁰

Het overzicht van de door administratoren gebruikte grensterminologie laat zien dat ze voor het vaststellen van grenzen zoals te verwachten lokalisatiepunten noemden die herkenbaar moesten zijn voor degenen voor wie de vastgestelde grens relevant was. Daarvoor was kennis van de omgeving nodig. Soms bleef die vrij algemeen, bijvoorbeeld in het geval van verwijzing naar dorpen en steden, wegen en waterwegen. In die gevallen volstond het voor tijdgenoten om de locatie daarvan te kennen. In veel gevallen was echter specifiekere kennis vereist van de sociale en culturele geografie van een gebied om de loop van een grens te kunnen begrijpen. Wanneer ambtenaren

⁶⁶ ONB, nr. 600, 4 december 1300: *a dicto loco Wadestat usque novum aggerem prope Brueze*

⁶⁷ ONB, nr. 842, 13 mei 1311: *Ab illo loco dicto Tregelaer usque ad iurisdictionem viri nobilis domini Wilhelmi de Boestele militis.*

⁶⁸ ONB, nr. 130, 17 februari 1225. Zie ook nrs. 124 (1223), nr. 126 (9 februari 1224). In 1358 brak er een geschil uit tussen het dorp Someren en de Munsterabdij over het Latbroek, dat wel of niet tot het areaal van de hof van Heugten zou behoren. Om te bewijzen dat dit wel het geval was, werd een extra passage in een oorkonde uit 1223 ingevoegd (nr. 124) en een valse oorkonde uit naam van paus Honorius III opgesteld (nr. 126). Op 18 mei 1386 werd het geschil in het voordeel van de abdij geregeld, ONB I, p. 193.

⁶⁹ ONB, nr. 481, 26 juli 1292: *als dat d'ierste teecken ofte pael des voorgenomde onderscheets geseth hebben in een cleyen brugsken op den dyck van Helmondt, d'welck brugsken naeste is der stede geheiten ten Houster.*

⁷⁰ ONB, nr. 778, 24 mei 1309: *usque ad truncum in quo consistit imago beati Nicolai.*

verwezen naar huizen, specificeerden ze die doorgaans door huidige of vroegere bewoners te noemen. Soms waren dit markante figuren zoals Hendrik van Nuland, ridder in Geffen, van wie je zou kunnen verwachten dat kennis over de plaats waar zij woonden enigszins verspreid was (zijn 'jurisdictie' vormt een lokalisatiepunt in een andere oorkonde).⁷¹ Vaak verwezen ambtenaren echter ook naar eigenaren die waarschijnlijk minder bekend waren, zoals de windmolen van een zekere Gerard de Visser, de molen van Willem van den Ende, of de akker van Christine de Dyck.⁷² Om die punten te kunnen herkennen, moesten betrokkenen kennis hebben van de sociale geografie in een wijdere omgeving, en ook van de manier waarop die er in het verleden had uitgezien. Ook voor het kunnen lokaliseren van bomen, putten en palen die namen droegen, hadden betrokkenen echter specifieke kennis nodig. Die namen waren immers aan putten of bomen niet af te lezen. Nergens maakten opstellers van charters er melding van dat ze palen of andere grensmarkeerders opschriften hadden meegegeven die duidelijk maakten welke grenzen ze markeerden (zoals bij de grenspalen van Filips van Sint-Pol, hierboven). Bovendien waren elementen in het landschap zoals bomen, rivieren, heuvels, en door mensen gemaakte objecten als bruggen en huizen, veranderlijk. Bomen konden verdwijnen, waterlopen zich verleggen. Soms verwezen administratoren naar bruggen die er niet meer lagen, of naar huizen die ze aanduiden met een verwijzing naar voormalige bewoners. Om die grenspunten te kunnen duiden was niet alleen kennis van hun locatie nodig, maar ook van de betekenis die verschillende mensen aan die grenspunten gaven, zoals de drie landsheren, die een gemarkeerde eik als hun gedeelde grenspunt namen.

Het onderzochte bronnencorpus geeft eveneens inzicht in de manier waarop administratoren te werk gingen bij het vastleggen van een grens. Partijen stelden grenzen vaak samen vast. Toen Hendrik V van Breda in 1264 tweehonderd bunder moeren uitgaf aan een zekere Willem, de schout van IJzendijke, werd de moer voor Willem *geteekent, gemeeten ende geleverd* binnen grenzen die in het bijzijn van een schepen en een leenman duidelijk werden aangeduid (*onder een seker termi[n] ende palen die daer gesedt syn vur onse leenman ende scepen*).⁷³ De betrokkenen documenteerden de grenspunten samen. Bij een grensvaststelling naar aanleiding van een conflict stelden de partijen onpartijdige commissies aan die de grens moesten vaststellen. Zo stelde ridder Jan de Bere, schout van Antwerpen, op 6 november 1290 een grens vast tussen de gemene gronden van de heren van Breda en Bergen op Zoom.⁷⁴ Wanneer het om een uitgifte van een gemene grond ging was het een

⁷¹ ONB, nr. 784, 21 augustus 1309; nr. 642, 16 mei 1303.

⁷² ONB, nr. 778, 24 mei 1309: *usque ad molendinum venti Gerardi Piscatoris [...] ascendendo usque ad aggerem Cristine dictae de Dyck et deinde usque ad molendinum venti Willelmi dicti de Fine*.

⁷³ ONB, nr. 1052, maart 1264.

⁷⁴ ONB, nr. 1280, 6 november 1290.

vertegenwoordiger van de hertog die de grenzen stelde. Voor deze taak bestonden speciale ambtenaren. Al voor 1300 hadden heer Raas II van Liedekerke en Breda, en Gerard van Wezemaal, heer van Bergen op Zoom, gezworen landmeters in dienst, net als de hertog van Brabant.⁷⁵ Zij assisteerden bij het trekken van grenzen en bij het opmeten van de grond, maar ook bij het bepalen van de inhoud van bijvoorbeeld houtstapels en hooibergen. Vermelding van hun instrumenten in oorkonden is schaars. Het oudste gedrukte leerboek landmeetkunde in het Nederlands, *Die warachtige konst der geometryen*, gedrukt bij Thomas van der Noot in Brussel in 1508, laat zien dat landmeters inderdaad vooral bezig waren met ‘quantity surveying’. Begin zestiende eeuw maakten landmeters voor het opmeten van grond gebruik van kettingen, instrumenten als het Romeinse ‘winkeldruis’ voor het meten van gesloten veelhoeken, en de jakobsstaf voor het meten van de breedte van muren en dergelijke. Deze instrumenten waren niet volledig nauwkeurig, en maakten bijvoorbeeld geen gebruik van horizontale hoekmetingen of gradenbogen.⁷⁶ Omdat van landmetingen wel de hoogte van jaarcijnzen en andere vergoedingen afhing, ligt het voor de hand dat landmeters de meting uitvoerden in het bijzijn van (vertegenwoordigers van) de eigenaars en pachters van het land, en dat die samen tot een meting en overeenkomst kwamen.

Bij het vaststellen van een grens liepen zij de route, en noteerden onderweg markante punten die ze tegenkwamen. Hierdoor werd het grensverloop automatisch wat onprecies. Soms maakten administratoren duidelijk aan welke kant van een (water)weg een grens liep, maar die gevallen zijn uitzonderlijk.⁷⁷ Wanneer dorpen de grenspunten vormden, was de beschrijving van de grenslijn ook vrij onnauwkeurig. Het grensverloop kreeg hierdoor een wat benaderend en diffuus karakter, wat het idee van een duidelijke grenslijn al iets nuanceert en aansluit bij Vannieuwenhuyzes observaties over grensmarkeringen in de stad. Belangrijker is echter dat betrokkenen die het grensverloop wilden volgen, specifieke kennis nodig hadden van de sociale en culturele geografie van een gebied. Dit doet vermoeden dat grenzen vooral bekend waren bij de directe betrokkenen voor wie de grenzen werden vastgesteld. Zij markeerden en documenteerden de grenspunten, en bewaarden de charters van de overeenkomst. Zij kenden het grensverloop, omdat dat voor hen relevant was. In de ruimte waren grenzen echter niet altijd zichtbaar. Zelfs wanneer grenspunten wel herkenbaar waren – als palen of gemarkeerde eiken bijvoorbeeld – was verdere kennis vereist

⁷⁵ ONB, nr. 1378, 15 april 1297, en nr. 1412, 24 april 1300. Mina Martens kwam ook maar weinig vermeldingen tegen van gezworen landmeters, zie Martens, *Administration du domaine ducal*, p. 213-214.

⁷⁶ Koeman, *Geschiedenis van de kartografie*, p. 40-41. Koeman geeft als titel van het handboek: *Die warachtige konst der geometryen, leerende hoe men alderhande breydden, lengden, dicten en hoochden der velden, beemden, bossche, berge... meten sal.*

⁷⁷ Bijvoorbeeld wel: ONB, nr. 575, 1 oktober 1298: *ende van daer wederkeerende nae den oosten van de sijde ost des wechs voorschreven.*

om te weten welke grens zo'n punt aanduidde. Hoewel tijdgenoten dus duidelijke grenzen definieerden en ze zelfs soms in de ruimte markeerden, bestonden ze alsnog alleen in het hoofd van de direct betrokkenen. Voor de begrenzing van gebieden als gemene gronden ligt dit voor de hand, en is dit op het eerste gezicht niet zo problematisch. Het betekent echter wel dat niet iedereen alle getrokken grenzen in een gebied in de ruimte gemarkeerd kon zien, of een overzicht kon hebben van alle grenzen die er in een gebied op een gegeven moment waren. Zelfs wanneer betrokken personen en instanties charters met grensvaststellingen bewaarden, deden ze dit immers niet vanuit een kadastrale interesse, maar om de overeenkomsten tussen verschillende partijen vast te leggen en te beschermen. De grenzen moesten alsnog in de praktijk gehandhaafd en duidelijk gemaakt worden. Zo hadden alle betrokkenen in een gebied dus eigen visies op ruimte, en eigen kennis over de ruimtelijke structuren in die ruimte. Zoals verderop duidelijk wordt (2.4), zagen verschillende inwoners van gebieden verschillende dingen in de ruimte, afhankelijk van welke grenzen voor hen relevant waren, en welke kennis van of herinnering aan grensvaststellingen zij hadden. Ondanks schriftelijke grensvaststellingen kon dit gemakkelijk tot langdurige conflicten leiden.

De oorkonden van Breda en Bergen-op-Zoom geven als standaardformule om grenzen aan te duiden de uitdrukking 'binnen putten en palen'.⁷⁸ Tijdgenoten gebruikten echter ook andersoortige elementen om grenspunten mee aan te duiden, zoals huizen, vennen, (water)wegen en bomen. De formule laat wel zien dat putten en palen in het ruimtelijk bewustzijn van tijdgenoten dienden als grensmarkeringspunten, dat ze als zodanig in het landschap werden herkend, en symbool stonden voor grenzen. In het ruimtelijk bewustzijn van Brabanders in de dertiende en veertiende eeuw speelden grenzen al een belangrijke rol als afbakening of structurering van ruimte. De perceptie van die ruimte verschilde echter wel van persoon tot persoon, omdat iedereen zijn eigen kennis van de geografie, en van vastgestelde grenzen had. In geval van conflict waren ze bovendien afhankelijk van de overeenstemming over die kennis tussen verschillende partijen. De vraag rijst daarom op welke kennis betrokkenen hun ideeën over grenzen baseerden, hoe die kennis werd vastgelegd, gecommuniceerd en verspreid, en hoe tijdgenoten in geval van conflict onderhandelden over een nieuw grensverloop.

⁷⁸ Zie bijv. ONB, nrs. 1378 en 1412.

2.4 *Landsgrenzen vaststellen en communiceren: grenzen tussen Brabant en Holland*

Wanneer een conflict over een grens tijdelijk beslecht was, spanden de betrokkenen zich in om de inhoud van de gesloten overeenkomst en de loop van de grens aan een zo breed mogelijk publiek bekend te maken. In het vorige hoofdstuk is al besproken welke media en middelen betrokkenen hierbij ter beschikking stonden. Ze maakten niet alleen gebruik van charters, maar ook van publieke rituelen om de gemaakte afspraak in het collectief geheugen te laten postvatten. Dit soort rituelen zetten conflicterende partijen soms ook in grensgeschillen in. Zo zijn er momenten bekend dat een commissie na het vaststellen van een grens tussen Brabant en Holland omstreeks 1380 een koe vulde met hooi, die braadde en het vlees verdeelde over de aanwezigen om de afspraak in het geheugen van de aanwezigen te prenten. Bij een andere gelegenheid die in ieder geval plaatsvond voor 1383 gooiden de aanwezigen na de grensvaststelling een knecht in een put – het is onduidelijk of de arme Arend Matten het heeft overleefd.⁷⁹ Toch zijn vermeldingen van dit soort rituelen schaars, en waren ze onderhevig aan dezelfde dynamiek als rituelen die overeenkomsten over de jurisdictie op rivieren moesten bekrachtigen. Degenen die bij een dergelijk voorval aanwezig waren geweest herinnerden zich misschien het ritueel, maar de herinnering aan het ritueel zei niets over de inhoud van de gemaakte afspraak. Daarom legden betrokkenen in grensgeschillen ook de gemaakte afspraken over grenzen vast in charters. Bij de interpretatie van die charters als onderbouwing voor de rechten van een van beide partijen konden echter ook makkelijk problemen ontstaan. Een langlopende grenskwestie tussen Breda en Oosterhout kan dit illustreren.

2.4.1 *De grens tussen Breda en Oosterhout*

In de jaren 1320 raakten inwoners van Breda en de Hollandse stad Geertruidenberg in conflict over de grens tussen Brabant en Holland in de buurt van het Brabantse plaatsje Oosterhout. Specifiek betrof het een grens over woeste gronden, die economisch lucratief waren, en waarvan beide partijen claimden dat ze er het enige recht op hadden. In de zomer van 1326 liepen de spanningen hoog op. Inwoners van Oosterhout verwondden dieren van hun burens uit Geertruidenberg. Ze doodden een koe, mishandelden er tien, en namen zeventien koeien en een os in beslag, evenals tien paarden, drie veulens en nog drie niet nader genoemde dieren. Bovendien namen ze een aantal inwoners van Geertruidenberg gevangen, die zich volgens de Brabanders aan de verkeerde kant van de grens bevonden. Spanningen over de woeste gronden waren niet nieuw. Ze hadden zeker al dertig jaar eerder ook plaatsgehad, en ze zouden ook niet snel voorbij zijn. De situatie in 1326

⁷⁹ Van Mieris, *GCHZ III*, p. 490-491 resp. 403 = Cerutti, *Rechtsbronnen I*, p. 327-330 resp. 315-318. De put werd gegraven op Zwaluwenstaart, zie beneden.

was echter dermate ernstig dat beide partijen een arbitragecommissie instelden, die het geschil over de woeste gronden moest oplossen.⁸⁰

In oktober 1326 hoorde de commissie verschillende getuigen van beide zijden, die elk hun eigen lezing over de grens hadden. Volgens de Brabanders was de grens tijdens een proces een paar jaar eerder al vastgesteld. Hij liep van een plek die Zwaluwenstaart heette in westelijke richting naar de *nol van Haseldonc*, en in oostelijke richting tot de Ulendonkse brug, die lag over het riviertje de Donge. Deze plaatsen zijn in het hedendaagse landschap niet met zekerheid te lokaliseren, omdat dat door de stormvloed van 1421 ingrijpend is veranderd. De hoogte van Hazeldonc lag waarschijnlijk iets ten westen van het plaatsje Terheijden. De Ulendonkse brug lag een kilometer of vijftien richting het oosten, vlakbij 's-Gravenmoer. Zwaluwenstaart lag ertussenin (kaart 2.4.1).⁸¹

In de Hollandse visie lag de grens echter ongeveer drie kilometer zuidelijker dan de Brabanders beschreven. Het meest tot de verbeelding spreekt het in de Brabantse historiografie roemruchte getuigenis van Loper van Bridorpe, die baljuw van Putten en Strijen was geweest. Hij vertelde dat hij vroeger knaap van de heer van Strijen was, toen die zijn huis bouwde in het grensgebied. Loper herinnerde zich goed dat zijn heer had gezegd dat die zijn huis welbewust precies op de grens tussen de twee vorstendommen had gebouwd. Daarvoor had hij twee verschillende percelen gekocht. De toren van zijn hoeve had hij gebouwd in Brabant, de voorhof met de kapel in Holland. Bovendien was er in die tijd, rond 1292, ook al conflict over de grens geweest. Loper stelde dat hij zelf had gezien hoe de arbitragecommissie de nieuwe grens vaststelde, en ter markering van de grens palen in de grond sloeg, en daarop tonnen aanbracht ter herkenning.⁸²

Interessant genoeg konden beide partijen hun aanspraken staven met geschreven documenten, en daar lag meteen een van de oorzaken van het probleem. De Hollandse partij baseerde zijn aanspraken op privileges die graaf Willem I van Holland in 1213 aan de stad Geertruidenberg had verleend. Volgens die privileges was het de Geertruidenbergers toegestaan om hun vee te laten grazen op de woeste gronden tussen hun stad en Oosterhout. De tekst was alleen tamelijk vaag over de begrenzing van die gronden, en stelde simpelweg dat het de gronden tot aan Oosterhout

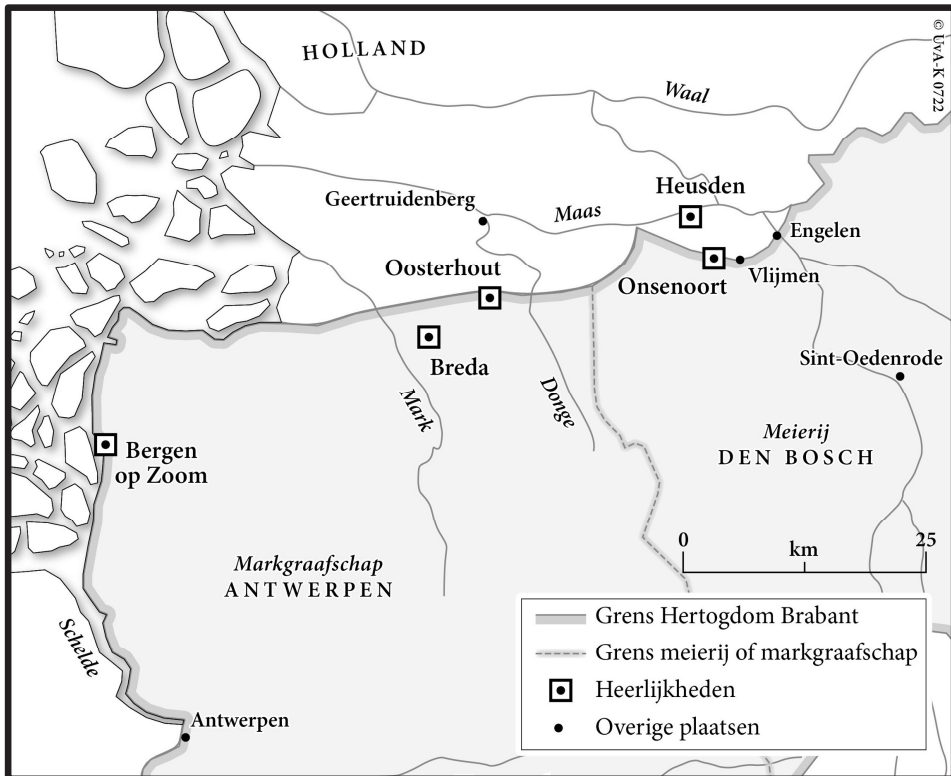
⁸⁰ Voor meer details over de spanningen, zie Buiks, 'Haeckxhoeve', p. 973; id., 'Grensgeschillen', p. 90.

⁸¹ Buiks, 'Haeckxhoeve', p. 970-971; Van Mieris, *GCHZ* II, p. 357-358 = Cerutti, *Rechtsbronnen* I, p. 120-122; Buiks, *Laatmiddeleeuws landschap*, p. 11, 43. Zie ook Leenders, 'Gemeintkaart', p. 51 en id., 'Landschapsgeschiedenis', p. 10, 12. De precieze locatie van de genoemde punten is moeilijk aan te wijzen, omdat het landschap door de stormvloed van 1421 ingrijpend is veranderd.

⁸² Buiks, 'Haeckxhoeve', p. 967, verwijzend naar Van Mieris, *GCHZ*, II, p. 406 = Cerutti, *Rechtsbronnen* I, p. 127-128. (NB. Tussen Van Mieris' en Cerutti's bronuitgaven bestaan diverse tekstverschillen.) Zie ook de discussies van Avonds, *Brabant, land en instellingen*, p. 17, 22-24 en Van Asseldonk, *De meierij*, p. 641-642.

betrof. Het was echter niet duidelijk waar ‘Oosterhout’ begon. Volgens de inwoners van Geertruidenberg was dat op de plaats waar de laaggelegen woeste gronden weer hoger werden, bij-

Kaart 2.4.1 Grensgebied tussen Brabant en Holland in de veertiende eeuw.

na bij het dorp zelf.⁸³ De Brabanders baseerden hun argumentatie echter op de grens van de jurisdictie van de heren van Breda. Volgens hen hadden de heren van Breda altijd jurisdictie uitgeoefend ten zuiden van de lijn Hazeldonk-Zwaluwenstaart-Ulendonkse brug. Onderdanen van de heer van Breda hadden zelfs tot drie keer toe de Hollandse galg omgehakt, en met de gehangen dieven en al naar het noorden verslept, over de dijk die volgens hen de grens vormde.⁸⁴ Wat de zaak nog ingewikkelder maakte was dat de heren van Breda in 1277 en 1279 nog een stuk land van 300 hectare in het gebied aan Brabanders in gebruik hadden gegeven. Bovendien lieten de inwoners

⁸³ Leenders, 'Gemeintkaart', p. 51; Van Asseldonk, *De meierij*, p. 642.

⁸⁴ Van Micris, *GCHZ II*, p. 357-358 = Cerutti, *Rechtsbronnen I*, p. 120-122.

van Oosterhout al sinds lange tijd hun vee in het gebied grazen. De heer van Strijen had zelfs expliciete toestemming van de stad Geertruidenberg om dieren te weiden in het gebied. Wat de zaak ten slotte nog compliceerde was dat er een steenweg vanaf Geertruidenberg de woeste gronden in liep, tot voorbij de Bredase jurisdictiegrens. Die was door Geertruidenberg aangelegd.⁸⁵

De situatie werd niet alleen bemoeilijkt door de interpretatie van charters, uitspraken en praktijken van alledag, maar ook door het landschap zelf. Het gebied was moeilijk begaanbaar, en zoals Hugeman, heer van Zevenberge stelde, was er *nie bosch, noch riviere, noch grave [...] dairmen rechte landmerke bi nemen mochte* (geen bos, rivier of sloot waarlangs men een duidelijke landsgrens zou kunnen definiëren).⁸⁶ Er waren, met andere woorden, nauwelijks opvallende markeringspunten in het landschap aan de hand waarvan een arbitragecommissie een grens kon trekken.

Het was voor de arbitragecommissie dan ook niet makkelijk om tot een uitspraak te komen. Beide partijen konden immers betogen dat ze hun rechten van oudsher hadden genoten, en konden geschreven bewijsstukken voor hun rechten aandragen. Een uitspraak uit de jaren na 1326 is niet bekend, maar mocht de vrede al getekend zijn dan duurde het niet lang voor het conflict opnieuw oplaaide. Al in 1328 voelden hertog Jan III van Brabant en Graaf Willem III van Holland (r. 1304-1337) zich genoodzaakt een vriendschapsverdrag te sluiten, waarin ze bepaalden dat ze geen oorlog zouden voeren over de grens. Verder hielden de vorsten zich afzijdig. Ze stelden nieuwe commissies in, en beloofden de uitspraken daarvan te respecteren. De vorsten zouden zich niet met de besluitvorming bemoeien, maar hun onderdanen moesten zelf tot overeenstemming zien te komen.⁸⁷

Ondertussen verwierf een belangrijke edelman, Willem van Duvendoorde (c.a. 1290-1353), steeds meer invloed in het gebied. Hij was, hoewel van onwettige geboorte, een van de machtigste en rijkste heren van zijn tijd, en positioneerde zich doelbewust tussen de Hollandse graaf en de Brabantse hertog in. Zo was hij vanaf 1317 kamerling-zegelbewaarder van de graaf, vanaf 1323 schout van Geertruidenberg, vanaf 1325 heer van Oosterhout, en vanaf 1339 de facto ook van Breda. Hij verwierf veel gronden in het grensgebied, en leek dan ook de uitgelezen persoon om de grenskwestie op te lossen.⁸⁸ In 1348 zocht hij samenwerking met de stad Geertruidenberg. Van Duvendoorde en de stad kwamen overeen dat inwoners van Geertruidenberg alleen nog woeste

⁸⁵ Van Asseldonk, *De meierij*, p. 641-642; Leenders, 'Landschapsgeschiedenis', p. 13.

⁸⁶ Van Mieris, *GCHZ* II, p. 404 = Cerutti, *Rechtsbronnen* I, p. 128-129.

⁸⁷ Buiks, 'Haeckxhoeve', p. 979; Van Mieris, *GCHZ* II, p. 465-466 = Devillers, *Monuments* III, p. 198-203. (NB. Er bestaan tekstverschillen tussen beide edities.)

⁸⁸ Brokken, 'Duvendoorde, Willem van', *passim*, eveneens voor een overzicht van de verwerving van zijn gebieden.

gronden zouden gebruiken in een precies omschreven gebied in de buurt van Made, dicht bij de stad. In ruil hiervoor zouden ze afstand doen van de gebruiksrechten op alle andere gronden, impliciet dus ook op de woeste grond bij Oosterhout.⁸⁹ De Hollanders zouden zo alleen nog woeste gronden gebruiken die ten noorden van de jurisdictiegrens lagen. Daarmee leek de zaak opgelost.

Als Van Duvenvoorde en Geertruidenberg de bedoeling hadden gehad de landsgrens te herdefiniëren, vond hun overeenkomst in ieder geval geen plaats in het collectieve ruimtelijk bewustzijn van inwoners van de grensstreek. In 1383 laaide het conflict weer in alle hevigheid op, nadat tussen Brabant en Holland nieuwe spanningen waren ontstaan over een ander grensgebied. Toen ondernam de ruwaard van Holland, Albrecht van Beieren (r. 1358-1404), een poging om het conflict voorgoed te beslechten. Beide partijen deden veel moeite om hun rechten te staven en tussen 1383 en 1388 verzamelden ze zoveel mogelijk bewijs. Op 14 juli 1388 verzamelde Albrecht zelfs meer dan vierhonderd mannen in de Grote Kerk van Geertruidenberg om getuigenissen af te nemen. Onder hen waren rentmeesters, schouten, schepenen en inwoners uit vele omliggende dorpen. Het waren veelal oudere mannen die verhaalden over gebeurtenissen die ze zelf hadden meegemaakt (bijvoorbeeld vee dat ze in beslag hadden zien nemen), of wat ze van hun *ouders* hadden gehoord.

Hun getuigenissen laten zien hoe uiteenlopende ideeën over grenzen postvatten in de hoofden van verschillende mensen. Niet alleen veranderde de terminologie van grenspunten soms na verloop van tijd, ook hadden verschillende groepen verschillende herinneringen aan het grensverloop. Een eerste groep mannen, uit Besoyen, Zijdwinde, Nederveen en 's-Gravenmoer, getuigde dat de grens tussen de vorstendommen liep van de bocht van Drongelen, naar het midden van de Maas, naar de kerk van Waalwijk (via de noorddeur de kerk in, via de zuiddeur eruit), naar de Rode Biezen, via de Normansput, Oeclaeke en de Overdraghe naar de burcht van Oosterhout. Een tweede groep getuigen wist gegevens over het verdere verloop van de grens aan te vullen.⁹⁰ Andere getuigen, uit Waspik en Raamsdonk, waren niet zo zeker over delen van de grens. Sommigen wisten niet hoe de grens tussen Overdrage en de burcht van Oosterhout liep, en anderen waren niet op de hoogte van het feit dat de bucht van Oosterhout door de landsgrens doorsneden zou worden.⁹¹ Inwoners van Geertruidenberg gaven een lezing met weer andere grenspunten: volgens hen liep de grens van de

⁸⁹ Leenders, 'Gemeintkaart', p. 51 en Buiks, 'Haeckxhoeve', p. 991.

⁹⁰ Van de burcht van Oosterhout, naar de Strijense weg, via de hofstad van Niese Pelsers en de Koeberg, naar de Haexheyninge, Clippelenbossche en Wagenberg.

⁹¹ Van Micris, *GCHZ* III, p. 490-491.

Hollandse straat (*dat men die Striensche straete heyet*) westwaarts tot aan Hongerbergen, via Cluppelenberg, Wagenberg en de Limdongemollen tot aan Hazeldonk.⁹²

Beide partijen baseerden hun aanspraken echter niet alleen op gebruiksrechten of collectieve herinnering, maar ook op geschreven documenten. Zo lieten de Hollanders de Kartuizers van Geertruidenberg en van Arnhem kopieën (preciezer: *vidimi*) maken van eerdere charters waarin hun rechten waren vastgelegd, om schriftelijk bewijs te hebben voor hun eigen aanspraken. Daarnaast grepen ze terug op hun eigen archieven. Ook de Brabanders verzamelden veel bewijsstukken.⁹³

De argumentatie van de Hollanders geeft een verrassende inzicht in de werking van het lokale institutionele geheugen. Ze maakten een gedetailleerde lijst van niet minder dan elf schriftelijke bewijsstukken voor hun eigen aanspraken, en noteerden waar die stukken konden worden gevonden.⁹⁴ In Den Bosch zou een oud handvest moeten liggen, daterend van november 1203, waarin graaf Dirk VII erkende dat hij Dordrecht en het land rondom die stad in leen van hertog Hendrik I van Brabant hield. Een later stuk uit 1283 zou echter bewijzen dat hertog Jan I die leenhulde had kwijtgescholden, waardoor het gebied tussen Waalwijk en Strijen, met daarmee de burcht van Oosterhout, in handen van de graaf kwamen. De Hollanders bewaarden verschillende andere documenten over de grenskwestie in een doos, zoals stukken waarin Willem van Duvenvoorde de burcht van Oosterhout verbonden zou hebben aan die van Geertruidenberg. Daarin lag eveneens het getuigenis van Loper van Bridorpe, en met een koord daaraan bevestigd een getuigenis van achttien goede lieden (een bisschop, abten, ridders en knapen, helaas niet met name genoemd), die verklaarden dat ze Lopers getuigenis hadden gehoord. Er zouden zelfs nog meer stukken liggen uit de tijd van graven met de namen Dirk en Floris, die dus tenminste teruggingen tot Floris V (r. 1256-1296) en Dirk VII (r. 1190-1203), en die moesten bewijzen dat de Hollandse grenzen van oudsher nog verder gingen dan de inzet van de procedure in 1388 was. Ten slotte bevatte de inventaris van bewijsstukken een uitgebreide notitie over een strategie die verschillende getuigen hadden beraamd om een sinds lang betwiste moer, passend genaamd de Kijfmoer, in handen van de graaf te krijgen, en daarmee geschreven privileges van de inwoners van het Brabantse Steenberg te omzeilen.

Het is echter curieus dat de Hollandse partij het getuigenis van Loper van Bridorpe weer aanhaalde. In de jaren 1320 had de arbitragecommissie het immers niet betrouwbaar geacht. Het was op een

⁹² Van Mieris, *GCHZ* III, p. 492.

⁹³ Voor de details over de vergadering in de kerk, het kopiëren van *vidimi* en de Brabantse verwijzing naar het charter van 1325 zie Buiks, 'Haeckhoeve', p. 997-1000.

⁹⁴ De lijst is niet gedateerd, editie in Van Mieris, *CGCHZ* III, p. 493-495.

vrij opportunistische manier opgesteld, en belichtte maar een beperkte kant van de zaak. De Brabantse partij maakte het nog bonter. Zij greep terug op een charter uit 1325, en beweerde dat Hollanders en Brabanders toen samen overeengekomen waren dat de grens liep volgens de Brabantse visie, dus langs de Bredase jurisdictiegrens (Hazeldonk-Zwaluwenstaart-Ulendonkse brug). Het stuk dat overgeleverd is, is echter opgesteld door Brabanders, en bevat alleen Brabantse getuigen en zegels. Het lijkt er dus sterk op dat de Brabantse partij het bewijs in de jaren 1380 heeft verdraaid. De afloop van het proces laat zich raden. Ook Albrechts bijeenkomst in de Grote Kerk van Geertruidenberg kon het grensverloop niet definitief duidelijk maken, en het proces kon geen duurzame oplossing bieden in het grensconflict. Na 1388 is geen definitieve uitspraak bekend, maar wel is duidelijk dat het conflict tot ver in de vijftiende eeuw voortduurde.⁹⁵

Het conflict tussen Brabant en Holland over de grens laat een aantal dingen goed zien. Beide partijen baseerden hun ideeën over de ruimte op een combinatie van herinneringen aan praktijken, eerder gedane uitspraken, en geschreven charters. Net als in de conflicten over rivieren uit hoofdstuk 1, waren geschreven bewijsstukken alleen echter niet duidelijk genoeg om de doorslag te kunnen geven. Beide partijen konden charters overleggen die inhoudelijk met elkaar botsten, en bovendien was de interpretatie daarvan soms aan debat onderhevig. De kwestie toont eveneens aan dat de status van bewijsstukken (charters, uitspraken, privileges, getuigenissen) makkelijk kon veranderen over de jaren. Het gewicht van het administratief geheugen werd overschaduwed door ideeën die hadden postgevat in de hoofden van mensen, gebaseerd op de praktijk van alledag, in weerwil van het bestaan van geschreven bewijsstukken. Bovendien moeten die voor tijdgenoten altijd maar een beperkte betrouwbaarheid hebben gehad, gezien de vermoedelijke fraude die aan beide zijden werd gepleegd. Het opvallendst is nog wel dat geen enkele getuige in het proces van de jaren 1380 melding maakte van de overeenkomst tussen Van Duvenvoorde en Geertruidenberg. Als hun doel was de grens eenduidiger te maken, zijn ze er niet in geslaagd de nieuwe juridische werkelijkheid te communiceren aan een breder publiek.

Deze vaststellingen werpen een ander licht op de grens als landsgrens tussen Brabant en Holland. Terwijl historici deze casus hebben gebruikt om te beargumenteren dat het hertogdom lineaire grenzen had, hoewel misschien niet iedereen het eens was over hun loop, nuanceert de analyse hier de mogelijkheden van de grens als technologie om de ruimte te structureren. Inderdaad is het zo dat in het ruimtelijk bewustzijn van Brabanders en Hollanders vorstendommen omringd werden door lineaire grenzen, maar in de praktijk was het niet altijd mogelijk die eenduidig te definiëren. De grensterminologie veranderde door de tijd heen. Hekken, palen of galgen die de grens moesten

⁹⁵ Buiks, 'Haeckshoeve', p. 1009-1013.

aangegeven werden verwijderd of verplaatst. Loper refereerde in 1326 aan grenspalen met tonnen, maar het is duidelijk dat die tijdens het proces inmiddels hun betekenis hadden verloren, anders was de rechtszaak niet nodig geweest. Als grenzen in de praktijk niet werkbaar waren of gehandhaafd werden, werd hun loop vergeten of veranderde die. Bovendien moest kennis van grenzen, net als die van andere afspraken over de ruimte, gecommuniceerd en in de praktijk gebracht worden. Charters of getuigenissen alleen konden niet de doorslag geven, hoe rechtsgeldig ze ook waren.

Misschien is echter nog wel belangrijker dat grenzen van het hertogdom vooral een lokale betekenis hadden. Gemeenschappen rond de grens hadden belang bij de grens, en voor hen was die een betekenisvolle categorie. In het grensconflict tussen Oosterhout en Geertruidenberg, waren landsheren in eerste instantie ver te zoeken. Ze wierpen zich vooral op als beschermers van vrede en de veronderstelde rechten van hun onderdanen, maar ze waren zelf minder geïnteresseerd in het precieze verloop van de grens. Kennis van de grens bestond voornamelijk in het hoofd van directe betrokkenen voor wie de grens relevant was. In dit geval waren dat de inwoners van de gemeenschappen die een economisch belang hadden bij de uitkomst van het conflict. En dan nog konden zij het, zelfs na uitgebreide arbitrage, niet eens worden over het grensverloop.

Het idee dat Brabant lineaire grenzen had die door inwoners van grensgebieden werden gemarkeerd met palen en anderszins heeft zich ver in de historiografie doorgedrongen. In 2005 stelde Frank Hirschmann nog dat Brabant eerder dan andere vorstendommen een grenslijn had, die met palen was aangegeven, die die parochies, allodia en heerlijkheden kon doorsnijden.⁹⁶ Vrijwel steeds refereren historici hierbij aan de gegevens van Avonds, die voor een groot deel teruggaan op het getuigenis van Loper van Bridorpe. Na herevaluatie van de casus lijkt een nuancering op zijn plaats. Het hertogdom werd in het ruimtelijk bewustzijn van tijdgenoten misschien omringd door lineaire grenzen, maar in de praktijk was de werking van zulke grenzen maar zeer beperkt, en altijd tijdelijk. Grenzen als technologie om de ruimte te structureren bestonden wel, maar berustten op gedeelde interpretatie en handhaving, en konden na verloop van tijd altijd worden betwist, vergeten en heronderhandeld, waardoor hun functie als technologie om de ruimte te structureren maar beperkt

⁹⁶ 'Dabei läßt sich für dieses Herzogtum bereits seit dem ausgehenden 13. Jahrhundert eine Besonderheit fassen: Statt einer Grenzzone, innerhalb derer der Einfluß des Herzogs vom Zentrum zur Peripherie immer schwächer wird, hatte sich in Brabant früher als woanders eine Grenzlinie mit Pfählen herausgebildet, die mitten durch Pfarreien, Allodialgüter und Herrschaften verlaufen konnte und das Eigene vom Fremden trennte', Frank Hirschmann, 'Landesbewußtsein', p. 227-228, eveneens aangehaald in Scales, *The Shaping of German Identity*, p. 448n4.

was. Nu liggen deze conclusies misschien voor de hand met betrekking tot economische grenzen, maar ze gaan ook op voor juridische grenzen, zoals een volgende casus illustreert.

2.4.2 *De grens tussen Den Bosch en Heusden*

Bij grensconflicten stonden niet alleen economische belangen op het spel. Grensconflicten tussen inwoners van Den Bosch en het Land van Heusden boden ook een kader om grieven over het verlies van het Land van Heusden aan het graafschap Holland te ventileren. Lange tijd hadden de Brabantse hertogen geprobeerd Heusden in Brabant te incorporeren, maar uiteindelijk was het na de Brabantse successieoorlog op 29 maart 1357 in Hollandse handen geraakt.⁹⁷ Voor Brabant bleef dit een pijnpunt, waar kroniekschrijvers tot ver in de vijftiende eeuw hun ongenoegen over uitten (zie hoofdstuk 3.1.2). In de decennia na de successieoorlog zorgde het verlies van Heusden voor een escalatie van de grensconflicten die al bestonden. In 1360 raakten inwoners van Den Bosch en Heusden in conflict over het gebruik van gemene gronden in het grensgebied. Hoewel de grens tussen de gebieden al vaker vastgesteld was, en ook met palen in de ruimte gemarkeerd, bleef de grens betwist. In 1360 escaleerde het conflict snel. Inwoners van Den Bosch claimden rechten op gemene gronden bij het Heusdense plaatsje Engelen. Toen de inwoners van Engelen hun het recht op deze gronden ontzegden, staken de Bosschenaren Engelen in brand. Ook mishandelden ze inwoners van het nabijgelegen plaatsje Vlijmen. In reactie op deze geweldsuitbarsting pleegde de ex-baljuw van Kennemerland Reinoud van Brederode een overval op Sint-Oedenrode, in de meierij van Den Bosch.⁹⁸

In de volgende jaren namen inwoners van Den Bosch en het Land van Heusden regelmatig vee van elkaar in beslag, lieten ze elkaar arresteren, en stichtten ze over en weer brand.⁹⁹ Verscheidene malen ondernamen ze pogingen om de grens opnieuw vast te stellen, maar toch bereikten de partijen geen duurzame overeenstemming over het grensverloop. In de nasleep van de successieoorlog was het overigens ook op andere plaatsen onrustig tussen steden en inwoners van Brabant, Zeeland, Holland, Henegouwen en het Land van Heusden. In 1374 stelden de Hollandse

⁹⁷ De Brabantse hertogen behielden wel het recht van banklok in het land van Heusden, Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving*, p. 6; Avonds en Brokken, 'Heusden tussen Brabant en Holland', p. 83-94. Johanna en Wenceslas behielden dit recht ook in het Brabants-Hollandse alliantieverdrag van 1366, waarmee een einde kwam aan een periode van spanningen tussen de heren van Brabant, Holland, Gelre en Henegouwen, die werd veroorzaakt door verscheidene twisten, onder andere over het bezit van rechten in het land van Heusden, zie Quicke, *Pays-Bas*, p. 113-120.

⁹⁸ Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving*, p. 18.

⁹⁹ Van Mieris, *GCHZ III*, p. 295-297.

graaf Albrecht van Beieren en het Brabantse hertogspaar Johanna en Wenceslas een arbitragecommissie aan om de problemen op te lossen. De commissie zat vol politieke zwaargewichten: uit de Raad van Albrecht koos het hertogelijk paar Filips van Polanen en Conrad, deken van Sint Maria in Den Haag. Uit de hertogelijke Raad koos Albrecht Jan II van der Aa, heer van Grimbergen en Gruuthuse, drossaard van Brabant, en oud-drossaard Gerard van der Heiden, heer van Boutersem, een ervaren rot die al onder hertog Jan III belangrijke politieke functies had vervuld.¹⁰⁰ Gezamenlijk kozen de vorsten Jan II van Polanen, heer van Breda en van De Lek en raadsheer van zowel de hertog als de graaf, als voorzitter.¹⁰¹

De commissie onderzocht de aanspraken, en concludeerde dat de inwoners van Den Bosch hun palen in de loop der jaren steeds verder in het Land van Heusden hadden gezet. Ze droeg de Bosschenaren op om de grensscheiding tussen Den Bosch, Engelen en Vlijmen te respecteren, die heer Bernard van Bornival, drossaard van Brabant en raadsheer van de hertog, had gemaakt. De grens van het hertogelijke land (*die landbende ons des Hertogen, ende der Hertoginnen*) moest blijven zoals die eerder was vastgesteld.¹⁰² De Bosschenaren moesten de palen terugplaatsen die ze te ver in het Land van Heusden hadden gezet. Ook moesten de conflicterende partijen elkaar financieel compenseren voor de schade die ze hadden aangericht door brandstichtingen, inbeslagname van vee en arrestaties. Enige tijd later bevestigde Jan II van Polanen zijn uitspraak in meer detail. Hij voegde een compensatieregeling toe voor personen die in economisch opzicht onder de nieuwe grens te lijden hadden. Bovendien verzocht hij de Bosschenaren dat ze de grens die oud-drossaard Bernard van Bornival had getrokken van een hek zouden voorzien, zodat er geen dieren meer voorbij konden komen, om verdere misverstanden te voorkomen.¹⁰³ Ook deze regeling loste de

¹⁰⁰ De akte spreekt van *dominium de Gruythuysen et dominium de Boutersem*. Waarschijnlijk is met de eerste bedoeld Jan van der Aa, heer van Grimbergen en Gruuthuse, die drossaard was van 1372-1378, Uyttebrouck, *Gouvernement du duché II*, p. 652 (nr. 1). De tweede is dan vermoedelijk Gerard van der Heiden, heer van Boutersem, die drossaard was geweest van 1342-1350, en die onder andere betrokken was bij het opstellen van het vredesverdrag tussen de hertogen van Brabant en de graven van Henegouwen en Holland van 29 maart 1357, *ibid.*, p. 697-698 (nr. 125). Voor beide heren in het overzicht van drossaards van Brabant, zie Smolar-Meynart, *Justice*, p. 526-527.

¹⁰¹ Van Mieris, *GCHZ III*, p. 296.

¹⁰² Van Mieris, *GCHZ III*, p. 297. De akte spreekt van de heer van Bruyswael, vermoedelijk is Bernard van Bornival bedoeld, die ook in de bevestiging van Jan II van Polanen wordt genoemd. Bornival was drossaard van Brabant van in 1356 en opnieuw in 1358-1363, raadslid van Wenceslas en Johanna, en overleed voor 1368, zie Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving*, p. 18n89 en Uyttebrouck, *Gouvernement du duché II*, p. 666-667 (nr. 33).

¹⁰³ Van Mieris, *GCHZ III*, p. 298-301. Voor biografische gegevens over Jan II van Polanen, zie Uyttebrouck, *Gouvernement du duché II*, p. 722 no. 196.

situatie niet definitief op. In 1394 en 1408 liepen de spanningen weer hoog op, en in 1417-1418 boog een nieuwe commissie zich over de grens tussen Brabant en het Land van Heusden.¹⁰⁴

Het verlies van het Land van Heusden aan de graaf van Holland bleef niet alleen een pijnlijk punt voor kroniekschrijvers, maar zorgde ook voor onduidelijkheid over de gebieden die binnen de heerlijkheid lagen. Zo ontstond er nog bijna een eeuw na de afsplitsing van het Land van Heusden een conflict tussen de broers Arend en Martijn van Wijck over de heerlijkheid Onsenoort, die vanouds bij het Land van Heusden hoorde. Na het overlijden van hun vader in 1436 hadden de broers zijn bezittingen verdeeld voor de schepenbank van Den Bosch. In 1445 betwistte Arend zijn broer echter opeens het gebruik van zijn goederen. Hij betoogde nu dat de hele heerlijkheid Onsenoort bij Holland hoorde, omdat een zekere Rutger van den Ouden haar in 1370 in leen had opgedragen aan de graaf van Holland. Martijn kon hier vanzelfsprekend niet in meegaan. De stad Den Bosch steunde hem en stelde dat het opdragen van een heerlijkheid aan een naburige vorst niets afdeed aan het feit dat ze bij Brabant hoorde. Of in de woorden van Den Bosch: dat *die leene de palen der landen niet en scheyden*.¹⁰⁵

De feitelijke situatie was echter ingewikkelder. In 1369 had Rutger van den Ouden het kasteel van Onsenoort en het land daaromheen gekocht van Laurens van den Putte. Rutger had inderdaad de hoge en lage jurisdictie en het kasteel in leen opgedragen aan de graaf van Holland, maar de landerijen niet. Ondertussen stond Laurens' broer Hendrik in Brussel geregistreerd als leenhouder voor Brabant.¹⁰⁶ Zowel Holland als Brabant kon dus aanspraak maken op de heerlijkheid, en in 1370 of 1372 werden het dorp en het kasteel dan ook tot de grond toe afgebrand door Hollandse troepen. In 1374 troffen Brabant en Holland uiteindelijk een regeling die bepaalde dat Onsenoort definitief bij Holland hoorde. De graaf betaalde de nieuwe eigenaar, Jan Kuist van Wijck (de grootvader van Arend en Martijn uit het proces van 1445) om het kasteel en de toren van Onsenoort te herbouwen.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving*, p. 18.

¹⁰⁵ Zie *ibid.*, p. 581-585. Avonds, *Brabant, land en instellingen*, p. 26 en *id.*, 'De Brabants-Hollandse grens'. Voor Avonds was dit gegeven een 'middeleeuwse theorie' over de territoriale status van lenen. Van Asseldonk haalt dit voorbeeld aan in *De meierij*, p. 641, maar vermeldt het gegeven dat de arbitragecommissie niet met deze redenering meeging in een voetnoot, hoewel het cruciaal is: als de arbitragecommissie dit afwees, was het immers geen algemeen geldende theorie, eerder een opportunistisch argument. In feite laat het geval dus het omgekeerde zien van wat Avonds betoogde.

¹⁰⁶ Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving*, p. 582-583. Vergelijk ook de verwervingstactiek van het Land van Heusden door Jan III en Jan van den Elshout in hoofdstuk 3.

¹⁰⁷ Aarts en Hermans, 'Castle-building', p. 20.

In 1445 had Den Bosch echter geen boodschap aan deze juridische voorgeschiedenis, maar rook de stad een kans om weer beschikking te krijgen over de landerijen van Onsenoort. Nadat de Bossche schepenbank een vonnis tegen Arend had geveld, toog de hoogschout van Den Bosch naar Onsenoort om beslag te leggen op zijn goederen. Arend stond hem echter al op te wachten met een tot op de tanden toe bewapende overmacht en versperde hem de weg. Hij betoogde niet dat hij daar stond als heer van Onsenoort, want die aanspraak werd door de schout betwist, maar als drossaard van de heer van Heusden: de graaf van Holland, Filips de Goede. Bovendien meldde hij dat hij op de weg stond, daarmee nog sterker appellerend aan het feit dat hij handelde op gezag van de graaf.¹⁰⁸ Arend voegde toe dat hij in zijn hoedanigheid van drossaard elke overtreding van de schout bij de graaf zou aanbrengen. Hierop daagde de schout Arend uit om hem gevangen te nemen. Wellicht was hij beducht voor Arends overmacht, maar hij had ook weinig andere opties. Als hij Arend zou arresteren zou hij zijn jurisdictie te buiten gaan, en dat zou zijn zaak zeker schaden. Arend liet zich echter niet van de wijs brengen en weigerde tot arrestatie over te gaan, in de wetenschap dat hij dan voor het Bossche gerecht zou moeten verschijnen. Wel waarschuwde hij de schout dat hij geen vinger naar hem of zijn bezittingen moest uitsteken, omdat hij hem dan gevangen zou nemen, en de graaf hem dan zeker in het gelijk zou stellen. De schout moest gefrustreerd afdruipe maar dreigde met een troep van vijfhonderd man terug te komen.

Zijn woede was echter vergeefs. Ook Den Bosch liet het er niet bij zitten en daagde Arend voor de Grote Raad. Het proces bleef zonder resultaat en Arend zou nog ruim veertig jaar heer van Onsenoort blijven.¹⁰⁹ De verwickelingen tonen aan dat de veranderende status van een heerlijkheid als het Land van Heusden voor ingewikkelde interpretatieproblemen kon zorgen in geval van conflict. Opvallend is wel dat het argument van Den Bosch, dat het opdragen van een heerlijkheid aan een andere leenheer niet betekende dat ze niet langer deel was van het vorstendom, niet door de Raad werd erkend. Het laat zien dat het vorstendom in de ogen van tijdgenoten geen monolithisch ruimtelijk blok was, maar gedefinieerd werd door belenings- en bezitsrelaties.

Conclusie

In laatmiddeleeuws Brabant waren grenzen voor stadsbesturen, heren en inwoners van grensstreken belangrijke technologieën om de ruimte te structureren. Dit hoofdstuk betoogde dat grenzen echter altijd voorlopig waren, omdat ze niet voor iedereen in dezelfde mate zichtbaar waren in het landschap. Zelfs wanneer duidelijke grensmarkeringen werden aangebracht,

¹⁰⁸ Vgl. de opmerkingen van Willem van der Tanerijen over de status van prinselijke wegen hierboven (2.2).

¹⁰⁹ Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving*, p. 384.

verdwenen die na verloop van tijd waarna de grens die ze markeerden opnieuw werd betwist. Voor het kunnen volgen van grenzen, of ze nu in de ruimte gemarkeerd waren of vastgelegd in charters, hadden betrokkenen kennis nodig van de (historische) sociale geografie van een gebied. Zelfs wanneer het landschap weinig veranderde, veranderden namen van grenspunten door de tijd heen, waardoor grenzen vanzelf ambigu werden. In grensconflicten konden geschreven bewijsstukken alleen nooit de doorslag geven. Mensen baseerden hun ideeën over gemaakte grensafspraken vaak op hun herinnering, die al dan niet was bestendigd door een publiek ritueel. Zelfs wanneer grenzen waren vastgelegd in charters, kon de legitimiteit van die documenten makkelijk betwist worden. Overeenkomsten konden door nieuwe afspraken hun rechtsgeldigheid verliezen, en bij momenten werden bewijsstukken zelfs vervalst. Bovendien bereikte de inhoud van schriftelijke overeenkomsten niet altijd alle betrokkenen. Een afspraak zoals de grondruil van Willem van Duvenvoorde en de stad Geertruidenberg was niet in die mate bij de inwoners van het grensgebied bekend dat hij hun perceptie van de ruimte beïnvloedde.

Dit werpt nieuw licht op de grens als technologie om de ruimte te markeren. In het ruimtelijke bewustzijn van Brabanders in de veertiende en vijftiende eeuw waren het hertogdom en de samenstellende delen ervan omringd door lineaire grenzen. In de praktijk waren grenzen echter diffuus en veranderlijk door het verplaatsen van palen, de variabele grensterminologie, en de beperkingen van (schriftelijke) communicatie. Hun definitie berustte voor een groot deel op onofficiële processen en het handelen van mensen in de praktijk van alledag. Hierdoor konden inwoners van grensgebieden grenzen makkelijk betwisten, en ze gebruikten om de onderlinge machtsverhoudingen opnieuw te onderhandelen. Grenzen waren dan ook vooral relevant voor inwoners van grensgebieden. Voor machthebbers waren ze van minder belang. Hertogen en hun arbitragecommissies definieerden grenzen niet van bovenaf, maar deden recht aan de beleefde ruimtelijke ambiguïteit. Zo zette dit hoofdstuk een volgende stap in het argument dat de constructie van ruimte vooral van belang was voor lokale groepen, die hun ideeën over de ruimte voor een groot deel baseerden op onofficiële processen en gegevens.

In het volgende hoofdstuk wordt duidelijk dat ook Antwerpen en de heren van Breda en Bergen op Zoom door middel van uiteenlopende strategieën probeerden de ruimte waarin ze zich bewogen te definiëren. Ze baseerden zich hierbij op juridische documentatie, maar ook op ideeën in het collectieve geheugen. De Scheldestad probeerde een homogene jurisdictie te construeren, om zo de machtsrelaties tot de heren in haar achterland en de andere hoofdsteden opnieuw te definiëren. Hierbij maakte ze gebruik van een breed scala aan officiële en onofficiële processen. Opvallend genoeg bleef dit niet bij juridische haarkloverijen, maar vonden zulke ideeën via kronieken ook verspreiding naar bredere lagen van de bevolking.